

The Motto of Our University
(SEWA)

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

JAGAT GURU NANAK DEV
PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS
COMPULSORY NON-CREDIT COURSE

SEMESTER-II

HRDB31208T
HUMAN RIGHTS AND DUTIES

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

Website: www.psou.ac.in

SELF-INSTRUCTIONAL STUDY MATERIAL FOR JGND PSOU

ALL COPYRIGHTS WITH JGND PSOU, PATIALA

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of Experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR:

**DR. SUKHPAL KAUR
ASSISTANT PROFESSOR IN POLITICAL SCIENCE
JGND PSOU, PATIALA**

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

1.	DR. NAMITA GUPTA
----	------------------

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 99 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof. G.S.Batra
Dean Academic Affairs

BACHELOR OF ARTS HUMAN RIGHTS AND DUTIES

SEMESTER-II (HRDB31208T) (COMPULSORY NON-CREDIT COURSE)

MAXMARKS:100

EXTERNAL:70

INTERNAL:30

PASS:40%

CREDITS:6

Objective:

The objective of the course is to impart Learners basic knowledge about human rights as well as duties, and to enable them to meet challenges of human rights violations.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

Section A

(Introduction to Human Rights)

Unit I- Foundational Aspects: Meaning, Characteristics; Classification; Generations of Human Rights.

Unit II-Constitutional-Legal Recognition in India: Fundamental Rights; Directive Principles of State Policy.

Section B

(Introduction to Human Duties)

Unit I- Conceptual Perspective: Meaning, Nature & Characteristics of Human Duties; Classification of Human Duties; Relevance of Human Duties.

Unit II- Recognition to Human Duties in India: Fundamental Duties in Indian Constitution Part IV A.

Suggested Readings:

1. United Nations. The United Nations and Human Rights 1945-1995. Geneva: United Nations Blue Books Series, Vol. VII, 1996.
2. Sastry, S. N. Introduction to Human Rights and Duties. Pune: University of Pune Press, 2011.
3. Mertus, Julie. The United Nations and Human Rights-A Guide for a New Era. London: Routledge, 2009.
4. Donnelly, Jack. Universal Human Rights in Theory and Practice. New York: Cornell University Press, 2013.

5. Hammarberg, Thomas. Taking Duties Seriously- Individual Duties in International Humanitarian Law. Versoix: International Council on Human Policy, 1999.
6. Miller P. Frederic, et al. Fundamental Rights, Directive Principles and Fundamental Duties in India. New York: VDM Publishing, 2009.
7. Deol, Satnam Singh. Human Rights in India-Theory and Practice. New Delhi: Serials Publications, 2011.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER-II

HRDB31208T: HUMAN RIGHTS AND DUTIES
COURSE COORDINATOR AND EDITOR: DR. SUKHPAL KAUR

SECTION A

UNIT NO:	UNIT NAME
UNIT 1	FOUNDATIONAL ASPECTS
UNIT 2	CONSTITUTIONAL-LEGAL RECOGNITION IN INDIA

SECTION B

UNIT NO:	UNIT NAME
UNIT 1	CONCEPTUAL PERSPECTIVE
UNIT 2	RECOGNITION TO HUMAN DUTIES IN INDIA

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER-II

COURSE: HUMAN RIGHTS AND DUTIES

UNIT 1: MEANING; CHARACTERISTICS; CLASSIFICATION; GENERATIONS OF HUMAN RIGHTS

STRUCTURE

1.0 Objectives

1.1 Introduction

1.2 Defining Human Rights

1.3 Nature of Human Rights

1.4 Check your Progress - I

1.5 Classification of Human Rights

1.5.1 Classification from Social Sciences Point of View

1.5.2 Classification from Enforceability Point of View

1.5.3 Classification from Historical Point of View

1.5.4 Classification on the Basis of Individual and collective rights

1.5.5 Classification from Philosophical Perspective

1.6 Check your Progress - II

1.7 Three Generations of Rights

1.7.1 First Generation Rights

1.7.2 Second Generation Rights

1.7.3 Third Generation Rights

1.8 Summary

1.9 References

1.10 Further Readings

1.11 Model Questions

1.0 OBJECTIVES:

The objective of this lesson is to demonstrate an understanding of the meaning and nature of human rights. It further provides details about various types of classification of human rights. It will also apprise the reader with the historical evolution of human rights as three generations of rights.

1.1 INTRODUCTION:

In last few decades human rights have come to the centre stage within the theory and practice of international law and politics. Human rights are an integral part of every human being and form an integral part of the social cultural fabric of mankind. These are essential rights which every human being requires to lead a dignified life. Rights are the touch stones of political legitimacy. Their possession by citizens of a state qualifies it as a democratic and non-democratic state. Rights as a Bosanquet stated “is a claim recognised by the society and enforced by the state”. The society recognises the claims of individual but it is the coercive sanction of the state that gives the right the legal recognition. Leski stated that “Rights in fact are those conditions of social life without which no man can see in general to be himself at his best”. He further added “every state is known by the rights it maintains”. According to Article 1 of the Universal Declaration of Human Rights “All human beings are born free and equal in dignity and rights.” This substantiate the fact that everyone is entitled to these rights irrespective of their caste, class, race, religion, gender, place of birth, or any other consideration. These are rights that allow us to develop fully and use our human qualities, our intelligence, our talents and our conscience to satisfy our spiritual and other needs. The purpose of this chapter is to give a brief outline of the meaning, nature and scope of human rights. It will also elaborate how various rights have been classified internationally.

1.2 DEFINING HUMAN RIGHTS:

The concept of human rights is based on the belief that every human being is entitled to enjoy her/his rights without discrimination. Various academicians and Jurists have defined Human Rights differently. **Milne** argues that “Human rights are simply what every human being owes to every other human being and as such represent universal moral obligations. These rights can be summarised as the right to life, to freedom from unprovoked violence and arbitrary coercion, to be dealt with honestly, to receive aid in distress, and to be respected as a human person”. Some of the other definitions of human rights have been mentioned below.

Susan Moller Okin states that human rights is “*a claim to something (whether a freedom, a good, or a benefit) of crucial importance for human life*”.

According to the United Nations Centre for Human Rights: “*Human Rights could be defined as those rights which are inherent in our nature and without which we cannot live as human beings*”.

According to DD Basu: “*Human rights are those minimum rights which every individual must have against state or other public authorities by virtue of his being a member of human family, irrespective of any other consideration*”.

According to MH Beg (former Chief Justice of India): “*Human Rights imply justice, equality and freedom from arbitrary and discriminatory treatment. These cannot be subordinated to the interest of the rulers. No one can be subjected to coercion for holding particular religious beliefs. The doctrine of national sovereignty cannot justify violation of human rights*”.

A very comprehensive definition of human rights has been found in the **Protection of Human Rights Act, 1993**. According to this Act “*Human Rights mean the rights relating to life, liberty, equality and dignity of individual guaranteed by the Constitution or embodied in the international covenants and enforceable by courts in India*”.

1.3 NATURE OF HUMAN RIGHTS:

The concept of Human Rights defines basic dignity and worth of human being and his or her most fundamental entitlement. The denial of human rights and fundamental freedoms not only is an individual and personal tragedy but also creates conditions of social and political unrest sowing the seeds of violence and conflict within and between society and Nations. The key characteristics of human rights are:

- **Universal:** These rights are called universal in nature as every human being is equally entitled to these human rights. The entry into force of the UN Charter on 24 October 1945 marked the formal recognition of human rights as a universal principle, and compliance with human rights was mentioned in the Preamble and in Articles 55 and 56 as a principle to be upheld by all states. In 1948, it was followed by the adoption of the Universal Declaration of Human Rights (UDHR), and in 1966 by the International Covenant on Economic Social and Cultural Rights (ICESCR) and the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR). The UDHR emphasized on the universality of human rights. Its universality is underlined by the fact that in 1948 it was formulated and agreed upon not only by Western states, but also by representatives from countries such as China, the Soviet Union, Chile, and Lebanon. It was moreover adopted without any objection: no votes against and only eight abstentions. The preamble of UDHR proclaimed that Universal Declaration of Human Rights as a common standard of achievement for all peoples and all nations and has been reasserted in many international human rights conventions, declarations, and resolutions.
- **Inalienable:** Human rights are inalienable. It means that they cannot be taken away, except in specific situations and according to due process. The inalienability of human rights has a base in the principle of natural rights. The state is the protector of these rights. All human being are entitled to these rights just by virtue of being born as a human being.
- **Indivisible and Interdependent:** The various Declarations and Conventions on human rights have provided a comprehensive list of rights including civil and political rights as well as economic, social and cultural rights. However, it has to be understood that all these are indivisible and interdependent. This means that one set of rights cannot be enjoyed fully without the other For example, right to effectively participate in the local self-government in India may seem to be a civil and political right of women; however, its effective enforcement lies in the ensuring economic, social and cultural rights to women. Similarly, violating economic, social and cultural rights can negatively affect many other rights. The interdependence of various human rights was also stressed upon in the Vienna Declaration and Programme of Action (1993). As stated in the 1993 Vienna Declaration and Programme of Action: ‘All human rights are universal, indivisible and interdependent and interrelated. The international community must treat

human rights globally in a fair and equal manner, on the same footing, and with the same emphasis.’

- **Human Rights are not absolute:** Human beings are social animal and we live in civic society and there are certain restrictions in the enjoyment of various rights and freedoms. Human rights are not absolute in nature and there are certain restrictions imposed on the enjoyment of these rights for greater public good. However, all these restrictions must be based on the principle of natural justice.
- **Dynamic and Subjective:** Human rights are not static. As human rights deal with human beings, the understanding and scope of human rights keep on changing with the changing socio-cultural milieu. This makes the human rights dynamic as well as subjective.

1.4 CHECK YOUR PROGRESS I:

- (a) Do you agree that human rights are interrelated? Explain by giving an example from your day to day experiences.**
- (b) If human rights are universal, what leads to enjoyment of these rights only by few? Introspect.**

1.5 CLASSIFICATION OF RIGHTS:

Though all human rights are indivisible and interrelated, the human rights have been classified in a number of ways by various scholars. Some of the major classification of human rights has been discussed below.

(a) Classification from Social Sciences Point of View:

(i) Civil and Political Rights:

Civil rights are those rights which provide opportunity to each person to lead a civilized social life. Civil rights are attached to people simply because they are human beings. They're guarantees of equal social opportunities and protection under the law, regardless of race, religion, or other characteristics. These rights have been listed in the first eighteen articles of the UDHR. Later on these rights were made legally binding for the State Parties through International Covenant on Civil and Political Rights. Some of these rights are: right to freedom from torture; right to a fair trial; the right to freedom of assembly and association; the right to freedom of thought, conscience and religion; the right to freedom of expression; the right to effective remedy; the right to privacy; right to liberty and security; right to asylum; right to freedom from discrimination etc.

Political rights are those rights by virtue of which citizens get a chance in the political process. These enable citizens to take an active part in the political process. The degree of political freedom enjoyed by the citizens of a country has two prerequisites. The first one is whether the Constitution of the country extends these political rights to individuals and the second one is how effectively the people are able to enjoy these rights in reality. The second issue is equally relevant from human rights perspective as it ensures that the State is able to provide the rights mentioned in the Constitution to the citizens in actual sense. Articles 19 to 21 in UDHR enumerated various political rights. These rights were later codified in the ICCPR.

These rights include: right to vote; to get elected; a right to hold public office and right to criticize.

(ii) Economic, Social and Cultural Rights

Economic and social rights are human rights that relate to the ability of a person to live with dignity and participate fully in the society. These rights provide the conditions necessary for prosperity and wellbeing. Social rights often deal with the allocation and distribution of resources. Social rights are primarily private rights requiring government intervention and sacrifice, rather than a negative right that implicates government inaction. The economic and social rights have been listed in Articles 22 to 26 of the UDHR, and were further developed and set out as binding treaty norms in the ICESCR. Economic rights refer, for example: right to property; the right to work; the right to a fair wage; a reasonable limitation of working hours; and trade union rights. Social rights are those rights necessary for an adequate standard of living, including rights to health; shelter, food, social care, and the right to education. These rights have been enumerated under Articles 6 to 14 in the ICESCR.

Cultural Rights are rights related to art and culture, both understood in a large sense. The objective of these rights is to guarantee that people and communities have an access to culture and can participate in the culture of their choice. Cultural rights are human rights that aim at assuring the enjoyment of culture and its components in conditions of equality, human dignity and non-discrimination. They are rights related to themes such as language; cultural and artistic production; participation in cultural life; cultural heritage; intellectual property rights; author's rights; minorities and access to culture, among others. The UDHR lists cultural rights in Articles 27 and 28: the right to participate freely in the cultural life of the community, the right to share in scientific advancement and the right to the protection of the moral and material interests resulting from any scientific, literary or artistic production of which one is the author. These rights have also been mentioned in Article 15 of ICESCR and Article 27 of ICCPR.

(b) Classification from Enforceability Point of View:

In general understanding, civil and political rights are called 'Negative' rights as enjoyment of these rights require the non-intervention of the state (negative obligation) while economic, social and cultural rights are called 'positive rights' as these rights can be enjoyed by the people through active intervention on the part of the state (positive obligations). In other words, negative rights entail an obligation for the state to refrain from certain actions, while positive rights oblige it to provide certain guarantees.

There has always been a dichotomy between civil and political rights, and economic, social and cultural rights. As civil and political rights can be expressed in very precise language, imposing merely negative obligations which do not require resources for their implementation, these rights are easily enforceable. On the other hand, economic, social and cultural rights are considered to be expressed in vague terms, imposing only positive obligations conditional on the existence of resources and therefore involving a progressive realisation. As a consequence of these alleged differences, it has been argued that civil and political rights are justiciable whereas economic, social and cultural rights are not. In other

words, this view holds that only violations of civil and political rights can be adjudicated by judicial or similar bodies, while economic, social and cultural rights are 'by their nature' non-justiciable. However, in the last one decade, economic, social and cultural rights have been re-examined. Various international documents have stressed upon the indivisibility and interdependency of human rights.

(c) Classification from Historical Point of View:

Human rights, both conceptually and practically are hardly new. The rules for the protection of human rights may be traced as far back as in the Babylonian laws. Babylonian King Hammurabi issued a set of laws to his people which are called Hammurabi's codes. The codes though offered harsh punishments, it provided standards by which Babylonian could order their lives and treat one another. The historical evolution of human rights is also rooted in ancient art and in philosophical concepts of natural law and natural rights. The basic principles of human rights can be found in all religious traditions, ancient and modern, as well as in all philosophical traditions dating from the ancient text of the Upanishads and the early Buddhist and the later in the writings of Plato, Saint Thomas Aquinas and the enlightenment philosophers. The term civil and political rights however evolved lately specifically in 13th century in English common law with the introduction of Magna Carta in the year 1215. Although the Charter applied to privileged elite, gradually the concept was broadened to include all Englishman in the Bill of Rights in 1689 and eventually all citizens. The political and economic rights of people recognised under English laws laid the groundwork for the French Declaration of the Rights of Man and of the Citizens (1789) and the US Bill of Rights (1791).

The Second World War was a turning point in the history of human rights. The problem of the Holocaust accompanied by the perception that the world's nations needed to unite to prevent another catastrophe led to the foundation of United Nations in 1945. Shortly after this, a committee chaired by former US first lady Eleanor Roosevelt set to work to draft the Universal Declaration of Human Rights. The task was completed in 1948 and was proclaimed by General Assembly on December 10, 1948 making that day International Human Rights Day. The declaration was later divided into two treaties known as International Covenant on Civil and Political Rights and International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. These two documents got ratified and came into force in 1976. Besides this international legal framework, various regional mechanisms have been established in various regions across the world to protect and promote human rights.

(d) Classification on the Basis of Individual and collective rights

Although the fundamental purpose of human rights is the protection and development of the individual (individual rights), some of these rights are exercised by people in groups (collective rights). Freedom of association and assembly, freedom of religion and, more especially, the freedom to form or join a trade union, fall into this category. The collective element is even more evident when human rights are linked specifically to membership of a certain group, such as the right of members of ethnic and cultural minorities to preserve their own language and culture. One must make a distinction between two types of rights, which are usually called collective rights: individual rights enjoyed in association with others, and the rights of a collective. The most notable example of a collective human right is the right to self-

determination, which is regarded as being vested in peoples rather than in individuals (Articles 1 ICCPR and ICESCR). The recognition of the right to self-determination as a human right is grounded in the fact that it is seen as a necessary precondition for the development of the individual. It is generally accepted that collective rights may not infringe on universally accepted individual rights, such as the right to life and freedom from torture.

(e) Classification from Philosophical Perspective

One way of classifying human rights is from philosophical point of view. It can come under two major heads that is in liberal sense and strict sense. Theological theory of human rights as well as theory of natural law can be broadly considered as theories from liberal perspective. The reason for the same is that theological theory is based on the perception that source of human rights is God or religious scriptures. Similarly the natural rights theory is based on the perception that source of human rights is nature. Both these theories are highly un-codified and lead to subjectivity and different interpretation which can vary from person to person. On the other hand, the concept of positive law can be considered as a theory in strict sense. According to the legal positivism, the source of human rights is law. The positive law is the foundation of the present day codified concept of human rights. In today's world all the human rights which have been provided through the constitution or under international law are considered to be the codification of human rights in true sense. Though there is no denying to the fact that human rights exist even if there is no codified law to enforce the same. As stated earlier state is not the provider of these rights, in fact state is the protector of these rights. Another major theory in the strict sense can be the Marxian concept of human rights. The entire struggle of communism has been a struggle for human rights and to abolish economic exploitation of the proletariat by the bourgeois. The Marxian Communism propagated for the classless society. The state has been considered duty-bound to abolish the economic exploitation and human right should prevail in society for all without any discrimination.

1.6 CHECK YOUR PROGRESS II:

- 1. Which right is more crucial for a person: right to vote or right to employment? Justify your answer.**
- 2. What make Directive Principles of State Policy in India non enforceable in India?**

1.7 THREE GENERATIONS OF RIGHTS:

Framework of human rights is often described in terms of generations of rights. The division of human rights into three generations was first proposed by Karel Vasak at the International Institute of Human Rights in Strasbourg.

(a) First Generation Rights:

The formalisation of civil and political rights sometimes termed as first generation rights began in England with the Magna Carta (1215) and the Bill of Rights (1689). Civil and Political Rights are often referred to as negative rights because they came to protect the individual against the state. These are related to liberty and refer fundamentally to civil and political rights. These rights represent the first generation of subjective rights, and more precisely those rights that refer to personal autonomy of the individual and the rights that enable citizen participation

in a society. The rights of this generation are mainly political and civil rights and freedoms. Rights such as freedom of speech, free choice of residence and freedom of religion are among the first generation rights. The first generation of rights is generally about the person against political power and typically, maintains the originality of the human. This has been considered in article 2 to 21 of the Universal Declaration of Human Rights. Martin Golding called these rights as “selective” rights which mostly deal with the concepts of freedom and choice. They are the same traditional freedoms and citizenship privileges which have been formed as political and civil rights. The first generation rights mainly match the Liberalism Tradition; because these are the inalienable rights of people which have immunity against aggression of common goods and state authority; the point emphasized by Liberalism. In the modern age, these rights have found their consecration in constitutions and in the laws of most countries, as well as in international documents.

(b) Second Generation Rights:

The second generation rights are related to equality, including economic, social and cultural rights. The second generation of rights, against the first generation of rights requires institutional support from the state, the first generation rights can be exercised independently and singular. The state must intervene through legislation to create an institutional system that allows the exercise of these second generation rights. Rights such as education, dwelling, hygienic protection, employment and an appropriate level of living, are considered as the rights of second generation. The rights of second generation guarantee an active life along with health. These rights are also called “welfare” rights. On the contrary to the rights of first generation which generally emphasize non-intervention of the government and non-existence of obstacles (negative freedom), rights of second generation not only stress the nonexistence of obstacles, but also demand facilities and necessities from government (positive freedom). The basic idea of such division is that, the rights of first generation are ascertained by avoiding any action and rights of second generation by doing some actions; but the most important commonality between these two generations, is the emphasis of both on humanity of everybody or in other words, the rightfulness of human.

(c) Third Generation Rights:

Third generation rights came to the fore in the second half of the 20th century as more Nations became independent and the western centric colonial perspective weakened. The establishment of the third generation is the result of new needs of human. The developing human, international, social procedure and moralizing the international rights and human rights and also weaknesses of the first and second generations led to appearance of the third generation of human rights. The rights of third generation or unity rights do not talk about human; but put emphasis on the universal citizen. In contrast with the first and second generations which are products of theories (liberalists and socialists), the third generation of rights is the result of human experience and human life realities that has caused them to form. For instance, environmental pollution became an issue of grave concern after the Second World War and due to unsustainable production and consumption patterns. Hence, right to clean environment emerged as a third generation right.

In this generation of rights, the beneficiaries are society and social groups. The most important features of the third generation of rights are: establishing a powerful feeling among members of the universal society, putting emphasis on subjects higher than the geographical

areas or special economic and political systems, and specifying the rights which are made as the results of human presence in the human society. Most instances of the third generation of human rights (collective/solidarity rights) are: development right, peace right, right of human in choosing his destiny, right to have a healthy environment, right to human common wealth, right to philanthropic aids and the right to communication.

The rights in this category cannot be exerted individually, but only by groups of people. The third generation rights require not only the need to create an institutional support by the State, but, as in the case of second generation rights, they need to restrict the first generation of rights, through a so called “positive discrimination”, in the sense that these rights, like the rights of any minority, require a limitation of rights of first generation. The environmental law allows social groups to live in a healthy environment, clean, without harmful agents to health but, at the same time, imposes a number of limitations on the rights of first or second generation, like owning a forest. The only third generation right which so far has been given an official human rights status - apart from the right to self-determination, which is of longer standing - is the right to development. The Declaration on the Right to Development, adopted by the UN General Assembly on 4 December 1986, and the 1993 Vienna Declaration and Programme of Action (Paragraph I, 10) recognizes right to development. The Vienna Declaration confirms the right to development as a collective as well as an individual right, individuals being regarded as the primary subjects of development.

While the classification of rights into ‘generations’ has the virtue of incorporating communal and collective rights, thereby overcoming the individualist moral theory in which human rights are grounded, it has been criticised for not being historically accurate and for establishing a sharp distinction between all human rights. Indeed, the concept of generations of rights is at odds with the Teheran Proclamation and the Vienna Declaration and Programme of Action, which establish that all rights are indivisible, interdependent and interrelated.

1.8 SUMMARY

Human rights are the vehicles for human solidarity because they are the claims that all people are entitled to make and the obligations and responsibilities that all people share. Moreover, human rights allow us to generalize across national borders and across social settings. Human rights encompasses soft rights such as right to education for freedom from poverty and hard rights which fall under criminal law such as right not to be tortured. Humans have equal rights to enjoy political and civil freedom, to have economic and social security, to participate in community and family life, to have an education and to benefit from scientific research. In addition, humans have equal rights to dignity and to self-determination; to have their own distinctive identity and personality; to participate in culture; and to express themselves through their faith ideology and concessions. These two principles: the right to equality and the right to human uniqueness motivate our discussion and frame our purposes. The pursuit and achievement of human rights need to be considered as woven into social life at all levels including the local community and national laws and policies and international relations.

1.9 REFERENCES

- Granville Austin (1999), *Working A Democratic Constitution*, New Delhi: Oxford University Press.
- Granville Austin (2000), *The Indian Constitution Cornerstone of a nation*, New Delhi: Oxford University Press.
- Kothari, Smitu and Harsh Sethi (ed.) (1991), *Rethinking Human Rights: Challenge for theory and Action*, Lokayan, Delhi.
- Krasno, Jean A. (2005), *The United Nations*, New Delhi: Viva.
- Langley, Winstone E. (1999), *Encyclopedia of Human Rights Issues since 1945*, London: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Lauterpacht, Hersch (1945), *An International Bill of the Rights of Man*, New York: Columbia University Press.
- Morsink, Johannes (1999), *The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting and Intent*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- O’Byrne, Darren J. (2003), *Human Rights: An Introduction*, New Delhi: Pearson.
- Sanajaoba, N. (2000), *Human Rights in the New Millennium*, New Delhi: Manas Publications.
- Sarani MR, Sadeghi SH, Ravandeh H. (2017), The Concept of “Right” and its Three Generations, *International Journal of Scientific Study*, 5(4):37-41.
- Tripathi B.N. Mani (2002), *Jurisprudence, Legal Theory*, Faridabad: Allahabad Law Agency.
- Tuck, R. (1979), *Natural Rights Theories*, Cambridge: Cambridge University Press.
- UN Centre for Human Rights (1996), *International Human Rights Standards for Law Enforcement*, Geneva: World Campaign for Human Rights.
- UN Centre for Human Rights (1990), *Special Issue on Implementation of International Human Rights Instruments*, New York.
- UN Centre for Human Rights (1996), *The International Bill of Human Rights*, Geneva: World Campaign for Human Rights.
- Vijapur, A.P. (1996), *The United Nations at Fifty: Studies in Human Rights*, New Delhi: South Asian Publishers.

1.10 FURTHER READINGS

- Alston, Phillip (ed.) (1992), *The United Nations and Human Rights: A Critical Appraisal*, Oxford: Clarendon Press.
- Baehr, Peter R. (1999), *Human Rights: Universality in Practice*, New York: Palgrave.
- Baxi, Upendra (2002), *The Future of Human Rights*, New Delhi: Oxford University Press.
- Bhagwati, P.N. (1987), *Dimensions of Human Rights*, Madurai: Society for Community Organization Trust.
- Davidson, Scott (1993), *Human Rights*, Buckingham: Open University Press.
- Donnelly, Jack (1989), *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Ithaca: Cornell University Press.

- Dube, M. P. and Neeta Bora (ed.)(2000), *Perspectives on Human Rights*, New Delhi: Anamika Publishers.
- Freeman, Michael (2003), *Human Rights: An Interdisciplinary Approach*, Cambridge: Polity Press.
- Hargopal, G. (1999), *Political Economy of Human Rights*, Hyderabad: Himalaya.
- Kannabiran, K. G. (2003), *The Wages of Impunity: Power, Justice and Human Rights*, New Delhi: Orient Longman.

1.11 MODEL QUESTIONS

1. What do you understand by the term human rights?
2. Do you agree that human rights are Universal rights?
3. Why human rights are not absolute?
4. Name any four historical events which are significant for the growth of human rights.
5. What is the difference between individual and collective rights?
6. Who gave the concept of three generations of rights?
7. Why third generation rights are called solidarity rights?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER-II

COURSE: HUMAN RIGHTS AND DUTIES

Unit 2: Fundamental Rights and Directive Principles of State Policy

STRUCTURE

- 2.0 Objectives
- 2.1 Introduction
- 2.2 Fundamental Rights
 - (a) Right to Equality (Articles 14-18)
 - (b) Right to Freedom (Articles 19-22)
 - (c) Right Against Exploitation (Articles 23-24)
 - (d) Right to Freedom of Religion (Articles 25-28)
 - (e) Cultural and Educational Rights (Articles 29-30)
 - (f) Right to Constitutional Remedies (Articles 32)
- 2.3 Check your progress-I
- 2.4 Directive Principles of State Policy
 - (a) Welfare State Principles
 - (b) Gandhian Principles
 - (c) Liberal-Intellectual Principles
- 2.5 Check your Progress- II
- 2.6 Summary
- 2.7 References
- 2.8 Further Readings
- 2.9 Model Questions

2.0 OBJECTIVES:

The objective of this lesson is to get a better understanding of Indian Constitution. It further provides details about various rights provided under Fundamental Rights and Directive Principles of State Policy in Indian Constitution.

2.1 INTRODUCTION:

The Constitution of any country is the political document which is adopted by the people of that country or is given to them showing what system of the government they are having in that country. Our Constitution proclaims to have been adopted and enacted and given by its own people to themselves. It is in pursuance of a solemn resolution to constitute India into a sovereign, socialist, secular, democratic republic. The constituent assembly which drafted the Constitution of India was constituted under the cabinet mission plan in 1956. It consisted of several national leaders such as Dr Rajendra Prasad, Pt Jawahar Lal Nehru, Dr BR Ambedkar. Dr Rajendra Prasad was the Chairman of this constituent assembly. On November 26, 1949 the new Constitution was finally adopted by the constituent assembly. The Constitution of India is supreme. Belief in the secularism, socialism and in peace and progress are the commitments given by our Constitution. The Constitution of India is the largest constitution in the world (initially 395 articles and 8 schedules). The Indian Constitution as Granville Austin states is “first and foremost a social document”. The core of its commitment to a fundamental change in the social order lies in the sections of Fundamental Rights and the Directive Principles of State Policy. In this lesson we will learn about two major parts of the Constitution that is Part III, which deals with Fundamental Rights and Part IV which deals with Directive Principles of State Policy

2.2 FUNDAMENTAL RIGHTS:

The Fundamental Rights reflect both India's assimilation to western liberal tradition and its desire for the political freedom it was denied under colonial rule. The Fundamental Rights, embodied in Part III of the Constitution, guarantee to each citizen basic, substantive and procedural protection against the state. These rights are fundamental in the sense that they have been incorporated in the Constitution of India. They are fundamental in the sense that they are justiciable rights and enforceable by the courts and are available to all citizens.

Provisions of Part III of the Indian Constitution which enumerates the Fundamental Rights are more elaborate than those of any other existing written constitution relating to Fundamental Rights. It covers a wide range of topics. The Constitution itself classifies the fundamental rights in six groups as follows:

- (a) Right to Equality (Articles 14-18)
- (b) Right to Freedom (Articles 19-22)
- (c) Right Against Exploitation (Articles 23-24)
- (d) Right to Freedom of Religion (Articles 25-28)
- (e) Cultural and Educational Rights (Articles 29-30)
- (f) Right to Constitutional Remedies (Articles 32)

The original Constitution had seven groups of rights. Of these, the right to property was eliminated by the 44th Constitutional Amendment Act 1978 so only six rights now remain as fundamental rights. These six rights have been discussed below.

(a) **Right to Equality:** Articles 14 to 18 of the Indian Constitution deal with the right to equality. Equality is one of the basic postulates of democracy and is therefore rightly made the foundation of Indian polity by the Constitution.

- (i) **Equality before law** (Article 14 of the Constitution) provides that “The State shall not deny to any person equality before the law or the equal protection of the laws within the territory of India.” Equality before the law is an expression of English common law, while equal protection of laws poses its origin to the American Constitution. Both the expression seems to be identical but in fact they mean different things. While equality before the law is somewhat negative concept implying the absence of any special privilege in favour of an individual and the equal subjection of all classes of the ordinary. Equal protection of the law is a more positive concept, implying equality of treatment in equal circumstances. **Equal protection of laws** would mean that among equals, the law should be equal and equally administered. That is like should be treated alike. In other words, it means the right to equal treatment in similar circumstances both in the privilege conferred and in the liabilities imposed by the law. It does not mean that every person should be taxed equally, but that person under the same character should be taxed by the same standard.
- (ii) **Prohibition of Discrimination:** Article 15 (1) prohibits discrimination based on the place of birth, religion, race, caste or sex. Certain provisions can be made for the women, children, and citizens from any socially or educationally backward class for their upliftment (such as reservation and access to free education). However, it has to be understood that it cannot be read as prohibiting discrimination based on residence. Residence as a qualification for certain purposes such as employment may not be classed as discrimination based on caste and place of birth. The significance of the Article is that it guarantees against every form of discrimination by the state on the basis of religion, race, caste or sex. It also strikes at the root of provincialism of prohibiting discrimination based upon one’s place of birth. It also goes well with the ideal of the single citizenship which the Constitution establishes for the entire country.
- (iii) **Equality of opportunity in matters of public employment:** Article 16 guarantees equality of opportunity in matters of public employment. The state is prohibited from showing any discrimination against any citizen on ground of religion, caste, sex, and place of birth or residence. The only exceptions to the above rule of equality are:
 - Residence within the state may be laid down by the Parliament as a condition for particular classes of employment or appointment under any state or other local authority;
 - The state may reserve any post of appointment in favour of any backward class of citizens who, in the opinion of the state, are not adequately represented in the services under the state;

- The claim of the members of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes shall be taken into consideration in the matter of appointment to services and force under the Union and the states, as far as may be consistent with the maintenance of efficiency of the administration (Article 335).
- (iv) **Abolition of Untouchability:** Article 17 abolishes untouchability and its practice in any form is made an offence punishable under the law. Parliament is authorised to make a law describing the punishment for this offence under Article 35 and in exercise of this power, Parliament has enacted the Untouchability Offences Act, 1955, which has been amended and renamed in 1976 as the Protection of Civil Rights Act. The acts of offences include:
- Preaching untouchability directly or indirectly.
 - Preventing any person from entering any shop, hotel, public place of worship and place of public entertainment.
 - Refusing to admit persons in hospitals, educational institutions or hostels established for public benefit.
 - Justifying untouchability on traditional, religious, philosophical or other grounds.
 - Insulting a person belonging to Scheduled Caste on the ground of untouchability.
- (v) **Abolition of titles:** In India, the practice of British government conferring the number of titles every year mostly on their political supporters and government officers, had already created a peculiar class of nobility among the people. It was difficult for independent India to recognise and accept these titles apart from consideration of the merit of those who had them. Article 18 abolishes all titles and the state is prohibited from conferring titles on any person. The only exception made to the strict rule of non-recognition of title is that provided in favour of academic or military distinctions and it has made four provisions in this regard:
- It prohibits the state from conferring any title on any citizen or a foreigner (except a military or academic distinction).
 - It prohibits a citizen of India from accepting any title from any foreign state.
 - A foreigner holding any office of profit or trust under the state cannot accept any title from any foreign state without the consent of the President of India.
 - No citizen or foreigner holding any office of profit or trust within the territory of India can accept any present, emolument or office from or under any foreign State without the consent of the president.

(b) **Right to Freedom:** Personal liberty is one of the fundamental human rights in Indian Constitution. Article 19 to 22 deal with the different aspect of this fundamental right.

Taken together these four articles form a charter of personal liberty which provides the backbone of the chapter on fundamental rights.

- (i) **Fundamental Freedoms:** There were seven freedoms under our original Constitution. Later on, one of them ‘the right to acquire, hold and dispose of property’ was omitted by the Constitutional 44th Amendment Act 1978 leaving only six freedoms in that Article. These are:
- **Freedom of speech and expression:** Expressing one’s own views, opinions, belief and convictions freely by word of mouth, writing, printing, picturing or in any other manner.
 - **Right to assemble peaceably and without arms:** It includes the right to hold public meetings, demonstrations and take out processions which can be exercised only on public land. It does not protect violent, disorderly and riotous assemblies or strike.
 - **Freedom of association:** It includes the right to form political parties, companies, partnership firms, societies, clubs, organisations or trade unions.
 - **Freedom of movement:** The freedom of movement has two dimensions, viz, internal (right to move inside the country) (article 19) and external (right to move out of the country and right to come back to the country) (article 21).
 - **Right to reside and settle in any part of the territory of India:** Though the citizens have right to reside and settle in any part of the territory of India, the right of outsiders to reside and settle in tribal areas is restricted to protect the distinctive culture and customs of scheduled tribes and to safeguard their traditional vocation and properties against exploitation.
 - **Freedom of profession, occupation, trade or business:** It doesn’t include the right to carry on a profession that is immoral (trafficking in women or children) or dangerous (harmful drugs or explosives, etc.).
- (ii) **Protection in Respect of Conviction for Offences: Article 20** grants protection against arbitrary and excessive punishment to an accused person, whether citizen or foreigner or legal person like a company or a corporation. It provides that:
- No person shall be convicted of any offence except for violation of a law in force at the time of the commission of the act or subjected to a penalty greater than that prescribed by the law.
 - No person shall be prosecuted and punished for the same offence more than once.
 - No person accused of any offence shall be compelled to be a witness against himself.
- (iii) **Protection of Life and Personal Liberty: Article 21** declares that no person shall be deprived of his **life or personal liberty** except according to the procedure established by law. This right is available to both citizens and non-citizens. The right to life is not merely confined to animal existence or survival but also includes the right to live with human dignity and all those aspects of life which go to make a man’s life meaningful, complete and worth living.

(iv) **Right to Education: Article 21 (A)** declares that the State shall provide free and compulsory education to all children of the age of six to fourteen years. This provision makes only elementary education a Fundamental Right and not higher or professional education. This provision was added by the **86th Constitutional Amendment Act of 2002**. Before the 86th amendment, the Constitution contained a provision for free and compulsory education for children under **Article 45 in Part IV** of the Constitution.

(v) **Protection against Arrest and Detention:** Article 22 grants protection to persons who are arrested or detained. Detention is of two types, namely, **punitive** (punishment after trial and conviction) and **preventive** (punishment without trial and conviction). The first part of Article 22 deals with the ordinary law and includes: Right to be informed of the grounds of arrest; Right to consult and be defended by a legal practitioner; Right to be produced before a magistrate within 24 hours, excluding the journey time and Right to be released after 24 hours unless the magistrate authorises further detention.

The second part of Article 22 deals with preventive detention law. Protection under this article is available to both citizens as well as aliens and includes: the detention of a person **cannot exceed three months** unless an advisory board (judges of high court) reports sufficient cause for extended detention; the grounds of detention should be communicated to the detained person and the detained should be afforded an opportunity to make a representation against the detention order.

(c) Right Against Exploitation:

Articles 23 and 24 deal with right against discrimination. This right seeks to ban trafficking in human beings, begar or any other form of forced labour. Employment of children below 14 years of age in any factory or mine or other risky occupation is also prohibited by law. Exploitation means misuse of services of others with the help of force. In India, prior to the promulgation of the Constitution, services of backward communities and weaker sections of the society were used without any payment. This was known as a practice of begar. For instance, in villages, landless labours were supposed to work for the most part of the year on the jagirs without any compensation in cash or kind. The Constitution has, therefore, abolished this practice. The Constitution also prohibits forced labour. A bold step towards the abolition of forced labour and the economic and physical exploitation of the weaker sections of the people has been taken by the enactment of the Bonded Labour System Abolition Act, 1976 by Indian parliament.

(d) Right to Freedom of Religion:

India is a secular state. A state which observes an attitude of neutrality and impartiality towards all religions. The attitude of impartiality is secured by the Constitution of India under Article 25 to 28. Article 25 states that all persons are equally entitled to freedom of conscience and the right to profess, practice and propagate religion. There are only three restrictions to the freedom of religion namely: public order, morality and health.

Article 26 is, in fact, a corollary to Article 25 and guarantees the freedom to manage religious affairs. According to this, every religious denomination is given the right:

- to establish and maintain Institutions for religious and charitable purposes;
- to manage its own affairs in matter of religion;
- to own and acquire movable and immovable property; and
- to administer such property in accordance with law.

Article 27 provides an additional protection to religious activity by exempting funds appropriated towards the promotion or maintenance of any particular religion from the payment of taxes. Article 28 prohibits religious instruction in any educational institution wholly maintained out of state funds whether such instruction is given by the state or by any other body. Even though religious instruction be imparted in educational institutions recognised by or receiving aid from the state, no person attending such institution shall be compelled to receive that religious instruction without the consent of himself/herself or of his/her Guardian (in the case of a minor). Thus while the secular character of the state is demonstrated by all state educational institutions, private or denominational institutions, even when they receive state aid, are given freedom to maintain their religious character.

(e) Cultural and Educational rights:

The Constitution provides that a minority shall have the right to conserve its own language, script, literature and culture. Admission to any state aided educational institution shall not be refused to anybody on grounds of religion, race, caste or language under Article 29. Article 30 provides that all minorities whether based on religion or language, shall have the right to establish and administer educational institutions of their choice. The state shall not in granting aid to educational institutions, discriminate against any educational institution on the ground that it is under the management of a minority, whether based on religion or language. With the guarantee of these rights, the Constitution ensures the protection of the rights of the minorities.

(f) The right to Constitutional Remedies:

The right to constitutional remedy is covered under article 32 of the Indian Constitution. This article guarantees the individual the right to move the Supreme Court by appropriate proceedings for the enforcement of his/ her fundamental rights. The Supreme Court is empowered to issue directions or orders or writs including writs in the nature of *Habeas Corpus, mandamus, prohibition, quo warranto and certiorari*, whichever it considers appropriate. Further, without prejudice to the powers of the Supreme Court, the Parliament may by law, empower any other Court to exercise within the local limits of its jurisdiction or any of its powers exercisable by the Supreme Court. The right to constitutional remedies may be suspended as provided by the Constitution under article 353 and 359.

The inclusion of a detailed scheme of fundamental rights in the Constitution marks the culmination of a long and sustained desire of the Indians to be bestowed with the basic liberties of free and happy life. These rights, therefore, have been given a very esteemed

position in the constitutional law of the country, for, all laws in force in the territory of India immediately before 26 January 1950, and all legislations enacted thereafter, have to conform to the provisions of Part III of the Constitution. Moreover, the scope of the fundamental rights are wide enough to encompass practically all those rights which human ingenuity has found to be essential for the development and growth of the personalities of the citizens of the country. Significantly, the focus of attention of the framers in this regard was on the citizens mainly, if not exclusively, as many of these rights are not guaranteed to the aliens.

2.3: CHECK YOUR PROGRESS 1:

- (a) **Which Fundamental right is most significant according to you?**
(b) **Exploitation is worst form of human rights exploitation? Try to understand it from the perspective of child labour in India.**

2.4 DIRECTIVE PRINCIPLES OF STATE POLICY

Part IV of the Constitution (Articles 36 to 51) provides the Directive Principles of State Policy. These principles may be classified under several groups. It shall be the duty of the state to follow these principles both in the manner of Administration as well as in the making of laws. They embody the object of the state under the republican constitution, namely, that it is to be a welfare state and not a mere police state. Most of these directives, aim at the establishment of the economic and social democracy which is pledged for in the Preamble of Indian Constitution. The framers of the Constitution were influenced most by the Constitution of the Irish Republic which embodies a chapter on Directive Principles of State Policy. A number of these principles are entirely Indian and Gandhian in nature like setting up of village panchayats and cottage industries, prohibition, protection against cow slaughter etc. Dr Ambedkar called Directive Principles of State Policy as a novel feature of the Constitution of India. These Directive principles are in the nature of general directions or instructions to the state. They embody the objectives and ideals which Union and State governments must bear in mind while formulating policy and making laws.

Indian Constitution has not originally classified DPSPs but on the basis of their content and direction, they are usually classified into three types-Welfare State Principles, Gandhian Principles and Liberal-Intellectual Principles. The DPSPs have been discussed below under these three principles

- (a) **Welfare State Principles:** They are the principles that aim at providing social and economic justice and set the path towards the welfare state.
- (i) **Article 38:** Promote the welfare of the people by securing a social order through justice—social, economic and political—and to minimise inequalities in income, status, facilities and opportunities.
- (ii) **Article 39:** Secure citizens:
- Right to adequate means of livelihood for all citizens
 - Equitable distribution of material resources of the community for the common good
 - Prevention of concentration of wealth and means of production

- Equal pay for equal work for men and women
 - Preservation of the health and strength of workers and children against forcible abuse
 - Opportunities for the healthy development of children
- (iii) **Article 39A:** Promote equal justice and free legal aid to the poor
- (iv) **Article 41:** In cases of unemployment, old age, sickness and disablement, secure citizens: Right to work, Right to education and Right to public assistance.
- (v) **Article 42:** Make provision for just and humane conditions of work and maternity relief.
- (vi) **Article 43:** Secure a living wage, a decent standard of living and social and cultural opportunities for all workers.
- (vii) **Article 43A:** Take steps to secure the participation of workers in the management of industries.
- (viii) **Article 47:** Raise the level of nutrition and the standard of living of people and to improve public health
- (b) **Gandhian Principles:** These principles are based on Gandhian ideology used to represent the programme of reconstruction enunciated by Gandhi during the national movement.
- (i) **Article 40:** Organise village panchayats and endow them with necessary powers and authority to enable them to function as units of self-government.
- (ii) **Article 43:** Promote cottage industries on an individual or co-operation basis in rural areas.
- (iii) **Article 43B:** Promote voluntary formation, autonomous functioning, democratic control and professional management of co-operative societies.
- (iv) **Article 46:** Promote the educational and economic interests of SCs, STs, and other weaker sections of the society and to protect them from social injustice and exploitation.
- (v) **Article 47:** Prohibit the consumption of intoxicating drinks and drugs which are injurious to health.
- (vi) **Article 48:** Prohibit the slaughter of cows, calves and other milch and draught cattle and to improve their breeds.
- (c) **Liberal-Intellectual Principles:** These principles reflect the ideology of liberalism.
- (i) **Article 44:** Secure for all citizens a uniform civil code throughout the country.
- (ii) **Article 45:** Provide early childhood care and education for all children until they complete the age of six years.
- (iii) **Article 48:** Organise agriculture and animal husbandry on modern and scientific lines.
- (iv) **Article 49:** Protect monuments, places and objects of artistic or historic interest which are declared to be of national importance
- (v) **Article 50:** Separate the judiciary from the executive in the public services of the State.

- (vi) **Article 51:** Promote international peace and security and maintain just and honourable relations between nations; Foster respect for international law and treaty obligations and Encourage settlement of international disputes by arbitration.

42nd Amendment Act, 1976 added four new Directive Principles in the list i.e.

- To secure opportunities for the healthy development of children (**Article 39**);
- To promote equal justice and to provide free legal aid to the poor (**Article 39A**);
- To take steps to secure the participation of workers in the management of industries (**Article 43A**) and
- To protect and improve the environment and to safeguard forests and wildlife (**Article 48A**).

A perusal of various principles reveals interesting features regarding the scope and diversity of the directive principles. As pointed out earlier, provision of directive principles afforded various shades of perspectives an opportunity to provide their ideals a place in the Constitution. First, the substantive numbers of directive principles are aimed at the establishment of a welfare state by bringing about a subtle socio-economic transformation in the country. Second, a large number of directive principles aspire to implement the Gandhian principles of social life. Last, certain directive principles deal with the streamlining of governance in the country and promotion of international peace.

2.5 CHECK YOUR PROGRESS-II

- **How Gandhian Ideology played a significant role while framing DPSP?**
- **The DPSP are called less enforceable than Fundamental Rights in India? Do you agree with this belief?**

2.6 SUMMARY

The Directive Principles of State Policy and the Fundamental Rights constitute the most important features of Indian Constitution. The Directive Principles, the fundamental in the Governance of the country, are not enforceable by any court in terms of the express provision of article 37 of the Constitution while Fundamental Rights are enforceable by the Supreme Court and the high courts in terms of the express provision of Article 32 and 226 of the Indian Constitution. In the well-known case A. K. Gopalan vs the State of Madras (1950) Fundamental Rights were held as paramount. In case of conflict between Directive principles and Fundamental Rights the latter are enforceable by the courts. This shows the dichotomy between these two. However both constitute essential features of the constitution. Although these two may appear in the Constitution as distant entity, the leaders of freedom struggle had drawn no distinction between the positive and negative obligations of the state. Both types of rights had developed as a common demand products of the national and social revolutions of their almost inseparable inter twinning and of the character of Indian politics itself. In the words of Mr Justice Deshpande, “the Constitution is not only a legal but also a social and political document. Its legal aspect namely the Fundamental Rights is enforceable by the individual through writ

petitions and otherwise in the courts. Its social aspect can, however, be amended only by legislation to carry out the objectives of the Directive Principles of State Policy”.

2.7 REFERENCES

- Chakrabarty , Bidyut and Rajendra Kumar Pandey (2008), *Indian Government and Politics*, New Delhi: Sage Publications.
- Hidayatullah, M. (1982), *Democracy in India and the Judicial Process*, Delhi: Metropolitan.
- Kapur, A.C. and K.K. Mishra (2001), *Select Constitutions*, New Delhi: S. Chand and Company.
- Khan, Arshi (2000), ‘Centre-State Relations: Issues and Reforms’, *Indian Journal of Federal Studies*, 1(1): 117.
- Kashyap, Subhash C. (2002), *Citizens and The Constitution*, New Delhi: Ministry of Information & Broadcasting.
- Kashyap, Subhash C. (2003), *The Citizen & Judicial reforms Under Indian Polity*, New Delhi: Universal Law publishing.
- Mahajan, V.D. (1984), *Select Modern Constitutions*, New Delhi: S. Chand and Company.
- Markandan, K.C. (1966), *Directive Principles in the Indian Constitution*, Bombay: Allied Publishers.
- Shukla, V.N. (2006), *Constitution of India*, Lucknow: Eastern book Company.
- Wheare, K.C. (1988), *Modern Constitutions*, New Delhi: S. Chand and Company.

<https://www.drishtiiias.com/to-the-points/Paper2/fundamental-rights-part-1>

2.8 FURTHER READINGS

- Austin, Granville (2002), *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*, New Delhi: OUP.
- Basu, D.D. (2009), *Introduction to the Constitution of India*, Nagpur, New Delhi, Nexus Lexis, Butterworths.
- Kashyap, Subhash C. (1978), *Human Rights and Parliament*, Delhi: Metropolitan.
- Kirpal, B. N. et al. (2004), *Supreme But Not Infallible*, New Delhi: OUP.
- Mehta, P.L. and Neena Verma (1995), *Human Rights under the Indian Constitution*, New Delhi: Deep and Deep Publications.
- Rao, K. Subha (1962), *Fundamental Rights under the Constitution of India*, Madras: Madras University.

2.9 MODEL QUESTIONS

Q 1: What is the significance of Fundamental Rights in protecting and promoting human rights in India?

Q 2: How right to freedom has been incorporated into Indian Constitution?

Q 3: Which Fundamental Right according to you is the most significant and why?

Q 4: Why Directive Principles of State Policy were incorporated in the Indian Constitution?

Q 5: Name the Gandhian Principles provided under DPSP.

Q 6: Do you feel that DPSP are less effective than Fundamental Rights? Justify your answer.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER-II
COURSE: HUMAN RIGHTS AND DUTIES

**UNIT 3: MEANING, NATURE & CHARACTERISTICS OF HUMAN DUTIES;
CLASSIFICATION OF HUMAN DUTIES; RELATIONSHIP BETWEEN RIGHTS
AND DUTIES**

STRUCTURE

3.0 Objectives

3.1 Introduction

3.2 Meaning

3.3 Nature & Characteristics of Human Duties

3.4 Check your Progress- I

3.5 Historical Evolution of the Concept of Human Duty

3.6 Classification of Human Duties

(a) Moral and Legal Duties

(b) Positive and Negative Duties

(c) Primary and Secondary Duties

(d) Absolute and Relative Duties:

(e) Classification in African Charter

3.7 Check your Progress-II

3.8 Relationship between Rights and Duties

(a) Right is a Duty in Itself

(b) Every Right has a Corresponding Duty

(c) Rights carry Social Obligations

3.9 Summary

3.10 References

3.11 Further Readings

3.12 Model Questions

3.0 Objectives:

The objective of this lesson is to understand the meaning, nature and characteristics of Human Duties. It further provides details about various types of Classification of Human Duties.

3.1 Introduction:

Everyone has rights, but the very desire to enjoy one's rights also puts an onus on each individual, institution and the state to recognise the responsibility of respecting the rights of others. Responsibility in relation to rights is becoming increasingly significant as the nature and scope of human rights expands and the search for a new global culture of human rights accelerates. In a global village, the Gandhian ideal of "all rights reserved and preserved come from duty well done" resumes renewed significance. Responsibility in the context of human rights has been a subject of debate for long. The notion that individuals, while having particular human rights, also have particular duties in relation to the social entity in which they live have been a constant feature of the United Nation's work and predates the UN Charter's entry into force in 1945.

3.2 Meaning of Human Duties

The concept of Duty arises from fulfillment of a requirement. It arises in several ways and means, such as moral duties, legal duties, parental duties, societal duties, and civil duties etc. However from the point of view of law, duties arise from legal norms or requirements. They have to be discharged, the way it was prescribed. Accordingly, the actions are constituted as right or wrong. The word duty is also said to be derived from the word 'debt' which means 'loan'. Thus duty is a kind of loan which a citizen pays in return for the rights. In this sense, it becomes an obligation. A person is said to have a duty to perform towards other in any matter by being under an obligation to do or not to do something.

- According to **Prof. Dicey**, "a duty is a species of obligation. People obey it due to indolence, deference, sympathy, fear and reason. And due to psychological, social and moral pressures. Most duties are supported by State. The breach of the duty leads to imprisonment or fine."
- **Keeton** defines duty as an act of forbearance which is enforced by the state in respect of a right vested in another and breach of which is a wrong.
- **Salmond** defines duty as roughly speaking an act which one ought to do, an act the opposite of which would be a wrong.
- According to **Frazier**, "To have a duty is, above all, to be subject to a binding, normative requirement. This means that unless there are exculpatory reasons someone who has a duty is required to satisfy it, and can be justifiably criticized for not doing so. Having a duty to do something is like having been given a command by someone who has a right to be obeyed: it must be done".

3.3 Nature and Characteristics of Human Duties

The word obligation commonly referred to as a synonym of duty or vice versa. C. H. Whiteley, for instance, while he does not propose any explicit definitions, says that 'duty' and 'obligation' are approximate synonyms and that "a duty or obligation is a consequence of a contract or undertaking, either explicit or implicit. However strictly speaking there exists a difference

between the two. According to H.L.A. Hart, duty and obligation are distinct to each other. A right exists without any correspondence to an obligation incurred or created at times. What distinguishes obligations from duties is that "they may be voluntarily incurred or created" (whereas duties arise from position, status, and role), and that "they are owed to special persons (who have rights)". This means every time a duty has a connection with the position of person, which is linked with right. Hence, an obligation may not correspond to a duty at all times. It is only usage or practice of referring to write as a synonym of duty. Cicero, an early Roman philosopher who discusses duty in his work "On Duty", suggests that duties can come from four different sources:

- as a result of being a human;
- as a result of one's place in life (one's family, one's country, one's job);
- as a result of one's character;
- as a result of one's own moral expectations for oneself.

Reciprocity plays a key role in Fuller's account of duty. According to him, the existence of duties depends partly on the behavior of others. In particular, it is fair to expect me to act in certain ways only if similar expectations hold with respect to those judging my behavior. In the legal context, citizens have a duty to follow legal rules provided those rules outline a standard that citizens are knowledgeable of, capable of following, and that is actually used to judge their conduct.

3.4 Check your Progress I:

- (a) What is more important according to you: 'Human Duty or Human right?**
- (b) How Prof Dicey denied duty?**

3.5 Historical Evolution of the Concept of Human Duty

Eastern jurisprudence encompasses all the aspects of human behavior within 'Dharma' for which it is said '*Dharmo Rakshati Rakshata*' (respect dharma; dharma will respect you) Dharma in its core involves duties as its subject matter. Even the King is said to have duties falling under Raj dharma. Duties have prevalence and predominance in Eastern Jurisprudence while the right is subservient, collateral and relative in contrast to western jurisprudence. In Bhagwat Geeta, various verses emphasize on the significance of duty by stating that: 'Your right is to work only, but never to the fruit thereof. Let not the fruit of action be your object, nor let your attachment be to inaction'. Though the message apparently talks about the right but here the right itself is in the form of duty to work. In subsequent verse it unequivocally speaks about duty, where the message says: 'Arjuna, perform your duties: dwelling Yoga, relinquishing attachment, and indifferent to success and failure; equanimity is called Yoga'. The jurisprudence of west and Dharma of east is law and/or science of law. Once it is arrived at that jurisprudence is in relation to law, it is imperative to deliberate inter-alia upon the 'Right and Duties' as concept of law (Bhagwat Geeta, verse 47 &48). Mahatma Gandhi also laid great emphasis on performance of duty and has stated that – "The true source of right is duty and if we all discharge our duty, right will not be far to seek. If leaving duty unperformed, we run

after rights, they will escape us like Will-o-the-wisp. The more we pursue them, the farther they will fly”.

3.6 CLASSIFICATION OF HUMAN DUTIES:

The duties can be classified in a number of ways. Some broad classifications of human duties have been discussed below.

(a) Moral and Legal Duties:

Moral duties are those obligations which we should observe but we are not legally bound to observe them. It is our moral duty that we should serve our parents, teachers, brothers and sisters and the relatives. It is the moral duty of every one that he should lend a helping hand to the poor and down-trodden. On the other hand, an individual is legally bound to perform legal duties. A legal duty is adversary of a legal wrong and it is recognized by the law for administration of justice. If he does not perform them, he will be punished by the state. It is an act, the opposite of which is a legal wrong. It is an act recognised as duty by law. Law ensures performance of legal duties and punishes disregard to this duty. For example, it is the legal duty of every citizen to show obedience to the constitution, commands of law and pay taxes regularly and honestly. It is our legal duty to remain loyal to our country. There is a marked difference between legal duties and moral duties. It depends entirely on the conscience of the individual to perform moral duties or not to perform them. A duty may be moral but not legal or legal but not moral, or both at once. For example, the act of not wasting paper is our moral duty but not legal.

(b) Positive and Negative Duties:

When a person is enforced to perform a duty, the duty is called positive duty. Whereas, when the law asks the person from refraining in involving or undertaking a particular act, such duty is called negative duty. For example – to pay debt is a positive duty whereas, not to trespass on third person’s land is a negative duty. In positive duties performance extinguishes both duty and right. A negative duty can never be extinguished by fulfilment. In the words of Dr Zakir Hussain “Duty is not dumb obedience; it is an active desire to fulfil obligations and responsibilities”. Negative duties require that we refrain from harming and injuring others, while positive duty requires that we render assistance to those in distress. The two most plausible positions on this issue can be labelled as ‘conventionalism’ and ‘equivalence’. Conventionalists maintain that we have both negative and positive duties towards others and positive duties are restricted to rendering assistance when doing so involves a minimum expenditure of effort and resources; positive duty requiring a maximum sacrifices are considered supererogatory. Hence our requirement to aid the needy is a duty only if the sacrifices and expenditure of resources on our part is minimal - if it does not place a burden on our basic life interest. Conventionalists also recognise, of course, negative duty towards others. They maintained that violation of negative duties are morally worse acts, other things being equal, than violations of correlated positive duties.

(c) Primary and Secondary Duties

Primary duty is one which doesn’t need to be stated, it exists on its own. A primary duty is that which exists per se and independent of another duty. According to W. D. Ross, people mostly discharge their duties to live up to their promises as goodwill. This means, many a times people perform their duties basing on the advantages and disadvantages. This being the primary

concept of duty, Ross calls individuals to be rational in discharging their duties in a proper manner without harming the interests of others. The duty not to cause personal injury to another is a primary duty. A secondary duty is one which exists only for giving the way to other duties and has no independent existence. The duty to pay damages for the injury already done is a secondary duty.

(d) Absolute and Relative Duties:

Absolute duties are the one which are not followed by a right which means a right is not corollary of a duty in the case of absolute duties, whereas relative duties are the duties which come with a bond and are followed by right. Thus, a relative duty cannot exist without a right. Austin distinguished between absolute and relative duties. According to him, while every right is relative and has a correlative duty, every duty need not necessarily have a correlative right. In Austin's opinion some duties are absolute duties to which no corresponding rights are attached. Austin stated four kinds of absolute duties:

- (i) Duties not regarding persons (those owed to God and the lower animals),
- (ii) Duties owed to persons indefinitely (duties towards the community e.g. Duty not to commit nuisance),
- (iii) Self-regarding duties (duty owed to one self e. g. Duty not to commit suicide or duty not to become intoxicated),
- (iv) Duty towards State.

As indicated above absolute duties are those which have no corresponding or correlative rights. Relative duties are those to which there is a corresponding right in some person or definite body of persons e.g. duty to pay one's debt to the creditor. All these four kinds of absolute duties as mentioned by Austin are really reducible to one head – Duties towards the State. Man's relation to God is a matter of religion and not of law. If the legal system protects certain religious duties with a sanction, then that duty is part of the law and amenable to same analysis as other legal duties. So far as duties towards animals are concerned, if the law prohibits cruelty, one may owe a duty to the State. In case of duties towards the community or the public, duty is merely the correlative of the right inhering in each member of the community. As for self-regarding duties, there cannot be a legal duty owed to oneself. The duty not to commit suicide is not a duty I owe to myself but is part of the criminal law and subject to the same analysis as any other duty imposed by the criminal law. In Austin's view, the duties of the subjects towards the State are absolute. This argument leads to the rejection of the notion that there can be a right-duty relationship between the subject and the state. Austin maintained that when the state imposes a duty on a subject, it is a misuse of language to say that the State has a corresponding legal right. The state has physical power. The exercise of a legal right is regulated, whereas the power of the sovereign is not. Austin's thesis of 'absolute duties' is generally rejected in modern times.

Salmond did not support this concept of absolute and relative duties. According to Salmond, all duties are relative and there can be no absolute duties, for there must be a right in another when one is under a duty. He believed there is no duty without a right. Salmond also believed that no right can exist without a corresponding duty. Every right or duty involves a bond of a legal obligation by which two or more persons are bound together. Thus, there can be no duty unless there is someone to whom it is due; there can be no right unless is someone from whom

it is claimed, and there can be no wrong unless there is someone who is wronged, that is to say, someone whose right has been violated.

However, Prof. C.K.Allen supported Austin's view. He was of the view that where the State imposes duties in virtue of its sovereign character, the duties are absolute without correlative rights in the State. For example, a State compels children to go to school, or to be vaccinated, prohibits the sale of liquor. In these cases there are no corresponding rights. According to Allen, the duties imposed by the criminal law are absolute duties. Duty is the correlative of a right which can be understood as an obligation to do something. It is an act whose opposite would be wrong. Whenever law ascribes duty to a person, a corresponding right also exists with the person on whom the duty is imposed. Hibbert also refers to absolute and relative duties. The former duties are owed only to the state, breach of which is generally called a crime, and the remedy, therefore, is punishment. The latter kind of duties is owed to any person other than the one who is imposing them, the breach of which is called a civil injury which is redressable by compensation to the injured party.

(e) Classification in African Charter:

The African Charter under Chapter II deals with the duties of the individuals of the Contracting Parties in detailed manner. These duties are as follows:

- Duty towards his family and society, the State other legally recognized communities and international communities (Article 27, Para 1).
- Duty to respect and consider his fellow beings without discrimination and to maintain relations aimed at promoting, safeguarding and reinforcing mutual respect and tolerance (Article 28).
- Duty to preserve the harmonious development of the family and to work for the cohesion and respect of the family, to respect his parents at all times, to maintain them in case of need (Article 29).
- Duty to serve his national community (Article 29).
- Duty not to compromise the security of the State whose national of resident he is (Article 29).
- Duty to preserve and strengthen social and nation security (Article 29).
- Duty to preserve and strengthen the national independence and the territorial integrity of his country (Article 29).
- Duty to work to the best of his abilities and competence, and to pay taxes imposed by law in interest of the society.
- Duty to preserve and strengthen positive African cultural values in his relations with other members of the society (Article 29).
- Duty to contribute at all times to the promotion and achievement of African unity (Article 29)

3.7 CHECK YOUR PROGRESS-II

- (a) Give one example of moral and legal duty each.**
(b) What was Austin's view o duties.

3.8 RELATIONSHIP BETWEEN RIGHTS AND DUTIES:

It is commonly held that rights "correlate" with duties. By this is usually meant at least that rights imply duties (even if not all duties imply rights) and also that claims of individual rights need not be recognized unless backed by proof that corresponding obligations obtain. Such a doctrine of correlativity also forms part of the view that rights must be understood or analysed in terms of duty or obligation. The relationship between rights and duties has been elaborated below.

(a) Right is a Duty in Itself:

Rights and duties are closely related and cannot be separated from one another. Both go side by side. These are the two sides of the same coin. One's right is one's duty also. If a citizen wants to exercise and enjoy a right, he must also know, realize and concede that others also have a similar right, and as such he must not temper with a similar rights of others. It becomes the duty of every citizen to exercise his rights in a manner which must not be prejudicial to the free exercise of the same rights by others. For example if I have the right to move freely in any part of the country or express my views freely, than others have also the same rights. Therefore, I must also let others exercise their rights properly. At the same time, I must not misuse my rights to the detriment of others. If the state gives the right to life to a citizen, it also imposes an obligation on him to not to expose his life to dangers, as well as to respect the life of others. If I have a right to work and earn, it is also my duty to recognize the same right of others. Rights are not the monopoly of a single individual. Everybody gets these equally. This means that "others also have the same rights which I have, and it is my duty to see that others also enjoy their rights." Laski has rightly said that one man's right is also his duty. It is my duty to respect the rights of others as well as the duty to use my rights in the interest of society.

(b) Every right has a Corresponding Duty

Rights can be enjoyed only in the world of duties. For every right there is corresponding duty. When the people fail to discharge their duties properly, the rights become meaningless. A right, belonging to one person, imposes a corresponding duty on others to give due respect to his right. If I have the right to property, then correspondingly it becomes the duty of others not to steal, take away or interfere with my property. And if anybody tries to curtail or abridge my right then I can seek the protection of the laws of the state and get the culprit suitably punished. Rights are to be enjoyed by all citizens living in a social setup. If disregard is shown to the rights of some by others, then confusion or chaos will follow in which nobody would be able to exercise his rights. If I have a right to live then it is the duty of others to let me enjoy this right properly. In fact, in the observance of such a duty lies the right of others to live. Besides this non-interference in and acceptance or recognition of others' rights bestow upon you the similar rights. In this way, we find that one's right is another's duty. I can enjoy my rights only if the others allow me to do the same. I have the right to life and it is the duty of others to respect my life and not to cause any harm to me.

(c) Rights carry Social Obligations:

Since it is the state which grants, maintains and protects the rights of individuals, individuals too has a duty towards the state. He has to be loyal to the state. We must obey the laws of the state and be always prepared to sacrifice everything for the sovereignty and integrity of the state. It is also expected that citizens would use their rights in a befitting manner. There improper exercise may prove harmful and dangerous to the society and to the political system.

If the right to speech is exercised to the extent of provoking or instigating others to revolt against the political system, then anarchy would prevail which would ultimately endanger the rights of all the citizens. Rights are, therefore, to be enjoyed in a democratic spirit and at no point of time the public good should be ignored. It is only in the society that people get their rights. Therefore, they have a duty towards society which protects their rights. An individual must not keep on furthering his own interest at the cost of the general interest of the society. He must try to contribute his best to the common good because he cannot enjoy rights independent of society.

3.9 SUMMARY:

Then the question is how the duties have to be performed? The answer lies in our culture and that is, 'the duty is to be performed not only for the sake of the duty but with a feeling that it is a sacred entrustment by almighty and for breach of the same, the individual is answerable to his own conscience'. When such concept of duty is engrained in the minds of people, the country is bound to progress. There are number of factors which retard the progress of duties. These are lack of values, education, poverty and corruption and require to be tackled on war footing. For this, social attitudes of the people have to be changed. The parents, teachers, civil servants, professional and those who are engaged in administration of justice have to act as role models so that the people may learn and imbibe the concept of duty from them. Rights and duties are the very important elements of law. Their administration of justice, in most part, consists of the enforcement of rights and the fulfilment of duties. Rights and duties are correlated to each other in such a way that one cannot be conceived of without other. In other words, the existence of the one depends on the existence of the other. When we speak about the right, it correlates to a duty upon another individual, employer, government, authority. In other words, the right of one is an obligation of another. Thus right is always against someone upon whom the correlative duty is imposed. In the same way, duty is always towards someone in whom the core relative right vests. There are some jurists who do not agree to this view. They say that there can be duties without a corresponding right. They call such duties as absolute duties. The duties which are always correlated with the right are called the relative duties. Thus we find that the rights and duties are closely related to and dependent on each other. One cannot exist without the other. They are the two aspects of the same thing. If there are rights, they are there because certain duties are performed. Rights imply duties and one cannot be even conceived of without the other.

3.10 REFERENCES

- Brandt, R. B. (1964), The Concepts of Obligation and Duty, *Mind*, Oxford University Press, Vol. 73, No. 291, pp. 374-393.
- Bhatnagar, S. (1984), *Political Theory: An Introduction*, Meerut: Meenakshi Prakshan.
- Cicero, Marcus T. (1913), *De Officiis*, Cambridge: Harvard.
- David, Lyons (1970), The Correlativity of Rights and Duties, *Noûs*, Vol. 4, No. 1, Available at: <https://www.jstor.org/stable/221429>.
- Frazier, Robert L. (2021), Routledge Encyclopaedia of Philosophy.

- Fitzgerald P.J. (1999), *Salmond on Jurisprudence*, Bombay: N.M. Tripathi Private Limited.
- <https://lawbhoomi.com/concept-of-duties-jurisprudence/>
- <https://article1000.com/classification-legal-duties/>
- Juridical Concepts and Jural Analysis: Legal Rights and Duties available at https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/71969/3/03_chapter%201.pdf
- Legal Rights, *International Journal of Law and Legal Jurisprudence Studies*, Volume 2 Issue 6, Pg. 179.
- Paranjape N. V. (2016), *Studies in Jurisprudence and Legal Theory*, Allahbad: Central Law Agency.
- Sethi Deeksha (2019), *Fundamental Duties Under The Constitution Of India: Their Role And Importance*, Delhi: National Law University. Available at: File:///C:/Users/Dell/Downloads/34LLM18.Pdf

3.11 FURTHER READINGS

- Allen, Sir Carleton Kemp (1964), *Law in the Making*. 7th ed. Oxford: Oxford University Press.
- Bryce, James Viscount (1901), *Studies in History and Jurisprudence*. 2 vols. Oxford: Oxford University Press.
- Cairns, Huntingdon (1949), *Legal Philosophy from Plato to Hegel*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Dias, R. M. W. (1979), *A Bibliography of Jurisprudence*. 3d ed. London: Butterworths.
- Lawson, Edward, ed. (1991), *Encyclopaedia of Human Rights*, Washington, DC: Taylor & Francis.
- McIlwain, C. H. (1947), *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Morris, M. F. (1911), *An Introduction to the History of the Development of Law*, Washington, D.C.: John Byrne.
- Pollock, Frederick (1922), *Essays in the Law*, London: Macmillan.
- Pound, Roscoe (1923), *Interpretations of Legal History*, New York: Macmillan.
- *The African Charter on Human and Peoples' Rights* (1986), OAU Doc. CAB/LEG/67/3/Rev.5 (1981), reprinted in 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force Oct. 21, 1986.
- UNESCO (1991), Access to Human Rights Documentation: Documentation, Databases and Bibliographies on Human Rights, *Health And Human Rights*, Paris: UNESCO.

3.12 MODEL QUESTIONS

Q 1: Define the term Human Duty.

Q 2: What is the nature of human duties?

Q 3: What is the difference between moral and legal duty?

Q 4: Do you agree with Austin that there is a difference between absolute and relative duty?

Justify your answer.

Q 5: What is the role of an individual while performing negative and positive duties?

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER-II
COURSE: HUMAN RIGHTS AND DUTIES

UNIT 4: FUNDAMENTAL DUTIES IN INDIAN CONSTITUTION

STRUCTURE

- 4.0 Objectives**
- 4.1 Introduction**
- 4.2 Historical Evolution**
- 4.3 Fundamental Duties in Indian Constitution**
- 4.4 Check your Progress-I**
- 4.5 Enforceability of Fundamental Duties**
- 4.6 Relevance of Fundamental Duties**
- 4.7 Summary**
- 4.8 References**
- 4.9 Further Readings**
- 4.10 Model Questions**

4.0 OBJECTIVES:

The objective of this lesson is to discuss the scope and significance of Fundamental Duties provided under Part IV in the Indian Constitution. Besides studying the historical development of the concept of Fundamental Duties in Indian Constitution, it will also discuss the enforceability of these duties by referring to various case laws.

4.1 INTRODUCTION:

Constitution being supreme in itself creates the fundamental right with remedy to enforce them under Article 32 or 226 of the Constitution of India. The right may be that of citizens and/or aliens. The corresponding duty is with the state. The right is enforceable against the state and/or against the instrumentalities of state as the case may be. Likewise Directive principles though were said to be non-justiciable but their justiciability in some situations has not been ruled out. Likewise the Constitution creates some aspect of democratic process and also provides mechanism for compliance. The said mechanism may be by a constitutional process itself or through statute (s). The fundamental Duties are the latest addition to the Constitution, making such duties explicit. Among the various constitutions in Indian Sub-Continent some duties on citizens are inbuilt in the Constitution while in others they are by law, custom and/ or precedent. Impregnating the high sounding and zealously guarded domain of fundamental rights with a moderate dose of ethical citizenship responsibilities, the fundamental duties were inserted in

the Constitution in 1976 through the Constitution's Forty-second Amendment. Placed in Part IV-A of the Constitution under Article 51-A, the set of ten fundamental duties is supposed to be only moral exhortation to the citizens of the country to inculcate a sense of patriotic and sensible citizenship, without any legal justiciability.

The inclusion of Fundamental Duties brought our Constitution in line with article 29 (1) of the Universal Declaration of Human Rights which states that "Everyone has duties to the community in which alone the free and full development of his personality is possible" and with provisions in several modern Constitutions of other countries. Similarly, the constitution of many other countries has enumerated many duties of the citizens. For instance, Article 17 of the Constitution of Morocco of December 1962, Article 48(1) of the Constitution of Somalia of July 1960, Article 16 of the Constitution of Tunisia of June 1959, Article 44 of the Constitution of UAR of March 1964, Article 102 of the Constitution of People's Republic of China of September 1954, Article 48 of the Constitution of State of Kuwait of November 1962 emphasize duties of citizens, in particular the duty to pay taxes and to contribute to the public exchequer according to his capacity. The concept of Fundamental duties was taken in Indian Constitution from the former USSR. Fundamental duties are intended to serve as a constant reminder to every citizen that while the constitution specifically conferred on them certain Fundamental Rights, it also requires citizens to observe certain basic norms of democratic conduct and democratic behaviour because rights and duties are co-relative.

4.2: HISTORICAL EVOLUTION:

Mahatma Gandhi always emphasized on the relevance of duties in an individual's life. He always stated that: '*the true source of rights is duty, if we all discharge our duties, rights will not be far to seek*'. However, the fundamental duties were not part of the Indian Constitution when it came into effect on 26 January 1950. After laying down fundamental rights, it goes on to say that '*all these rights shall be contingent on the performance of the following fundamental duties*'. It is interesting to note that while fundamental rights were given immense constitutional importance in both the historical constitutions and the constituent assembly debates, there were only few instances when members of the Constituent Assembly deliberated upon the Gandhian idea on rights and duties. Fundamental duties became part of the Constitution as Part – IV A through the 42nd amendment in 1976. The then Prime Minister Mrs Indira Gandhi set up a committee chaired by then-External Affairs Minister Swaran Singh '*to study the question of amendment of the Constitution in the light of experience...*' The All India Congress Committee (AICC) suggested to the Swaran Singh Committee to '*formulate some proposals for inclusion in the Constitution certain fundamental duties and obligations which every citizen owes to the nation...*'. The Committee suggested that steps needed to be taken to ensure that the individual did not overlook his duties while in exercise of his Fundamental Rights. The Committee then drew up a list of fundamental duties. By November 1976, both Houses of Parliament passed the 42nd amendment, which included a new fundamental duties chapter to the Constitution containing ten duties. The rationale behind introducing the 42nd amendment was that the Constitution is a living document that evolves with the society. Considering the erosion of culture and ethics at that time, the parliamentarians thought it best to introduce Part IV-A to spell out explicitly the implicit characteristics of our Constitution. According to them, incorporating these duties would be helpful in removing the

difficulties that create hindrance in social-economic revolution of removing poverty, diseases and inequality of opportunity. In 2002, one more duty was added to the list. It said that every citizen '*who is a parent or guardian, to provide opportunities for education to his child or, as the case may be, ward between the age of six and fourteen year*'. This lesson will study these Fundamental Duties in detail.

4.3: FUNDAMENTAL DUTIES IN INDIA

The Directive Principles of State Policy and Fundamental Duties are sections of the Constitution of India that prescribe the fundamental obligations of the State to its citizens and the duties of the citizens to the State. The Fundamental Duties are defined as the moral obligations of all citizens to help promote a spirit of patriotism and to uphold the unity of India. These duties, set out in Part IV–A of the Constitution concern individuals and the nation. Citizens are morally obligated by the Constitution to perform these duties. The Fundamental Duties are however, not legally enforceable, i.e. without any legal sanction in case of their violation or non-compliance. Each Fundamental Duty along with its significance as elaborated by the Kerala Legal Services Authority has been discussed below.

It shall be the duty of every citizen of India:

- (a) **To abide by the Constitution and respect its ideals and institutions, the National Flag and the National Anthem:** It is the Fundamental Duty of every citizen to respect the National Flag and to desist from any act which would subject it to ridicule or that which would diminish its value. The Fundamental Duty to respect the National Flag is augmented by separate statutes enacted to ensure that National symbols including the National Flag are respected and honoured. Violation of those legal mandates would attract punishment. Just as the National Flag, our National Anthem evokes in us patriotic fervour and reminds us of the diversity, unity and integrity of our great Nation. The National Anthem too commands respect and the Constitution makes it the Fundamental Duty of every citizen to respect the National Anthem. Whenever the National Anthem is sung in public, respect to the same is to be demonstrated either by standing up respectfully or by joining in the singing. Intentionally preventing or causing disturbance to any assembly engaged in singing the National Anthem is a punishable offence.
- (b) **To cherish and follow the noble ideals which inspired our national struggle for freedom:** India's freedom struggle is unique when compared to other freedom struggles across the world. The Constitution deems it to be the Fundamental Duty of every citizen of India to retain, cherish and follow all those ideals and principles which were the bedrock of our freedom struggle.
- (c) **To uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India:** To cherish the noble ideals of India as a sovereign, socialist, secular, democratic, republic, its sovereignty, unity and integrity should not be allowed to be eroded. The Constitution envisages each citizen to realize this fact as his basic duty and act accordingly.
- (d) **To defend the country and render national service when called upon to do so:** Every citizen is liable to serve the nation in such emergent situation for protection of the vegetation, livestock and natural resources. It is one of the Fundamental Duties as per the Constitution. We shall wholeheartedly take pledge to serve the Nation in

emergent situation for defending the Nation and for rendering national service when called upon to do so.

- (e) **To promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities; to renounce practices derogatory to the dignity of women:** We find every facet of diversity in our country – be it geographical, linguistic, social, cultural or religious – and such diversity or heterogeneity is often described as an amazing peculiarity of our country by those who have seriously studied the Indian history and culture. In order to achieve harmony and common brotherhood, the status of women, who account for almost fifty per cent of the population, also has to be seriously considered. The Indian citizen should realize and recognize that women are entitled to equality and dignity in all spheres of life. It is, in fact, a pre-condition for the natural growth of humanity, and formation of unity, in our society.
- (f) **To value and preserve the rich heritage of our composite culture:** Compassion and equality are the two fundamental tenets of Indian culture, and citizens have a duty to strengthen those ideals in our society by following them and nurturing them in all spheres of their personal life.
- (g) **To protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures:** A country that protects and preserves environment, birds and animals alone will have wholesome development. Human beings and Nation are irreparable from environment. Uncontrolled exploitation of natural and common resources is a serious danger to the existence of the country. So is annihilation of other living creatures. Hence, protection of environment is imperative for the national development.
- (h) **To develop the scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform:** Constitutional goal is not only confined to build a strong and permanent Nation. It also strives to ensure that her citizens are intellectually superior. Scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform are fundamental to individual development.
- (i) **To safeguard public property and to abjure violence:** Every citizen of our country has the obligation to protect public property and it is not the responsibility of the public authorities alone. Article 51A (i) has identified the said responsibility of a citizen as his important and key constitutional obligation. Our Constitution mandates that each and every citizen has an obligation and bounden duty to stay away from violent protests and also from committing damage to public properties.
- (j) **To strive towards excellence in all spheres of individual and collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement:** This is a Fundamental Duty which mandates that we have to go all out, selfless, for raising our standards in every activity in which we are engaged so that our achievements will be a part of the national achievement. Excellence in common parlance means surpassing merit and virtues. Article 51(A) (j) requires every citizen to perform his duties in a more superior way or in way that the citizen has surpassed in performance of his duties. In *Dr. Dasarathi v. State of Andhra Pradesh*, the Court held that it is the duty of every citizen to constantly strive towards excellence in the various spheres of

life and continuously make relentless efforts to achieve accolades and that is how the nation as a collective body of its citizens will constantly move towards new levels of excellence.

- (k) Who is a parent or guardian to provide opportunities for education to his child or, as the case may be, ward between the age of six and fourteen years:** It is the duty of every parent or the guardian to provide opportunities to the child for educating him and make him understand the complexities of life, need for education and also to guide him so that he/she can choose his/her own path to contribute his/her best to the development of the Nation. Article 51A(k) is sufficiently supported and supplemented by Article 21A of the Indian Constitution which provides that “the State shall provide free and compulsory education to all children of the age of 6 to 14 years in such manner as the State may, by law, determine”.

4.4 CHECK YOUR PROGRESS-I

- (a) Explain the Fundamental Duty “To uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India”.**
- (b) What does Article 51A(k) talk about?**

4.5 RELEVANCE OF FUNDAMENTAL DUTIES

The Fundamental Rights, the Directive Principles of State Policy the Fundamental Duties in must be read together to understand the spirit of Indian Constitution. The Fundamental duties are essentially taken from the Indian tradition, mythology, religions and practices. Essentially these were the duties that are the codification of tasks integral to the Indian way of life. These are statutory duties, not enforceable by law, but a court may take them into account while adjudicating on a matter. The idea behind their incorporation was to emphasise the obligation of the citizen in exchange for the Fundamental Rights that he or she enjoys. It reminds every citizen that besides being conscious about our rights, we should also comply with our duties.

The fundamental duties are reflection of the ancient developed concepts of east but least adhered in modern era. Some are mere declaratory, while few can be treated as remedial duties and some others as hybrid of declaratory and remedial duties. The declaratory duties declare the right without providing any remedy for its breach. The remedial duties create the duties and/or affirm the duties with remedy for the breach either in same statute or in already existing statute. For hybrid duties remedy may address only to part of breach and not whole of the duties. Applying this criteria, the declaratory duties fall under Article 51-A(b),(d),(f),(h) & (j) while remedial duties seem to be covered by Article 51-A(c),(e) & (g) . The duties referred to as hybrid are the amalgam of both the declaratory and remedial duties falling under 51-A (a) & (i).

Some of the duties and their breach do create a statutory offence for prosecution. For example the breach of remedial duties under 51-A(c), (e) & (g) constitute offences under Indian Penal Code and like law, besides this, the breach of duty under 51-A(k) is again strengthened by Section-10 of the Right to Free and Compulsory Education Act, 2009 where it says ‘It shall be the duty of every parent or guardian to admit or cause to be admitted his or her child or ward, as the case may be, to an elementary education in the neighbourhood school’. The remedy for breach is provided in Chapter VI of the Act read with Article 21-A of the constitution of

India. The remedy is curative and not punitive, perhaps in view of the delicate relations. But for declaratory duties in other areas, there does not seem to be any corresponding remedial statute whether curative or punitive to prevent the breach and/or punishment for any deviation. In the words of Austin: “*There do exist laws which may not be command but still are within the province of jurisprudence*”. To this category he refers to declaratory or explanatory laws, laws to repeal laws, besides laws of imperfect obligation meaning the law which does not have sanction. The analytical approach can make declaratory duties as not a law while the remedial duties as perfect law with sanctions in other statutes. The hybrid duties fall under both the arenas.

It is the basic principle of jurisprudence that every right has a correlative duty and every duty has a correlative right. But the rule is not absolute. It is subject to certain exceptions in the sense that a person may have a right, but there may not be a correlative duty. Though these duties are not obligatory in nature and no legal sanction is attached to the violation or non-performance of Fundamental Duties and there is neither specific provision for enforceability nor any specific prohibition; these Fundamental Duties have an inherent element of compulsion regarding compliance. Out of the eleven clauses in article 51A, six comprise of positive duties and the other five are more in the nature of negative duties. Clauses (b), (d), (f), (h) and (j) require the citizens to perform these Fundamental Duties actively. It is said that by their nature, it is not practicable to enforce the Fundamental Duties and they must be left to the will and aspiration of the citizens. However, in the case of citizens holding public office, each and all Fundamental Duties can be enforced by suitable legislation and departmental rules of conduct.

4.6: ENFORCEABILITY OF FUNDAMENTAL DUTIES

The Indian Penal Code does not cover all the breaches of Fundamental Duties, but provides criminal remedy for breach at 51-A (c), (e) & (i) related to the sovereignty, unity and integrity of India, harmony and the spirit of common brotherhood, besides, practices derogatory to the dignity of women. As far as Articles 51-A (e) & (k) are concerned, law exists for the protection of environment including compassion for living creatures and also for safeguarding public property and to abjure violence, besides the Right to Education Act . The provisions for criminal remedy towards 51-A (c), (e) & (i) is covered in respective statutes especially the Indian Penal Code while those for environment referred to in 51-A(g) have the remedy under the Environmental Protection Act ,1986. Besides this, the remedy in part for Fundamental Duties under 51-A(a), is covered by respective Acts of parliament relating to National Flag and the National Anthem. There seems no remedy for the breach under Article 51-A b),(d),(f),(h) & (j). Even for those Articles of Fundamental Duties where remedy is provided in statutes, they appear to cover the acts /omissions of gravity making such acts / omissions an offence which can be put under trial by court of law as bailable / non-bailable and summon/warrant case. Accordingly difficulties do emerge as far as burden of proof and components of offence are concerned. Firstly motive and intention is to be established and secondly burden of proof on the person in whom right vests and/or collectively resides. Keeping all this aside, there is a need for adopting curative measures for inculcating duties instead directly adopting coercive measures except in exceptional cases squarely and clearly satisfying the components of offence. All this depends on gravity of breach of duty. Thus a need arises to make the act as an

actionable wrong of a 'civil misconduct' desired to be cured rather punished. Accordingly, innovative solutions may be carved out.

As discussed above, Fundamental Duties play a key role in the interpretation of various statutes. Although, the judiciary restrained itself from enforcing these duties initially but the recent trend in judicial decision shows that judiciary is actively enforcing these duties. The Supreme Court through various judgements has made these duties enforceable. For example in *M.C. Mehta v. Union of India* (1988), the Supreme Court has held that to enforce Article 51-A (g) of Indian Constitution i.e. "to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures", it is the duty of the Central Government to introduce compulsory teaching of lessons at least for one hour in a week on protection and improvement of natural environment in all the educational institution of the country.

In *AIIMS Students Union v. AIIMS*, The Supreme Court emphasized on the significance of Fundamental Duties provided in Article 51-A and struck down the institutional reservation of 33% in AIIMS coupled with 50% reservation discipline wise by stating that fundamental duties, though not enforceable by a writ of the court, yet provide valuable guidance and aid to interpretation and resolution of constitutional and legal issues. In case of doubt, peoples' wish as expressed through Article 51-A can serve as a guide not only for resolving the issue but also for constructing or moulding the relief to be given by the courts. The fundamental duties must be given their full meaning as expected by the enactment of the Forty-second Amendment and they are equally important like fundamental rights.

Fundamental Duties help in the interpretation of the law/statues made by the legislature. It is held in many cases that the need for Fundamental Duties in interpreting the Fundamental Right is pivotal. In the case of *Mohan Kumar Singhania v. Union of India*, a governmental decision to give utmost importance to the training programme of the Indian Administrative Service selectees was upheld by deriving support from Article 51-A (i) of the Constitution, holding that the governmental decision was in consonance with one of the fundamental duties. The court held that statues made according to Article 51(A) of our Constitution are valid. The Court further stated that one should resort to Article 51-A in situations where the constitutionality of any legislation has been questioned and need to be determined.

In *Chandra Bhawan Boarding v. State of Mysore*, the Supreme court made the following observation prior to the insertion of Article 51-A: "It is a fallacy to think that in our Constitution, there are only rights and no duties. The provisions in Part IV enables the legislature to build a welfare society and that object may be achieved to the extent the Directive Principles are implemented by legislation."

In *Rural Litigation and Entitlement Kendra v. State of Uttar Pradesh*, a complete ban and closing of mining operation carried on in Mussoorie hills was held to be sustainable by deriving support from the fundamental duty as enshrined in Article 51-A (g) of the Constitution. The court held that preservation of the environment and keeping the ecological balance unaffected is a task which not only government but also every citizen must undertake. It is a social obligation of the state as well as of the individuals.

The scope of the article 51A was extended in *Ashoka Kumar Thakur v UOI*, Justice Bhandari said that "State is all the citizens placed together and hence though article 51A does not expressly cast any fundamental duty on the State, the fact remains that the duty of every citizen

of India is the collective duty of the State” and also the Court held that it is the duty of State to make sure that free education is given to children between the age of six to fourteen years and compulsory duty of parents or guardians to give education to their respective wards (children). In the case of *KRK Vara Prasad v UOI*, the High Court has said that the Constitution commands the citizens of India to follow the duties enumerated under the article 51A of PART – IV A.

The purpose behind having fundamental duties was explained by the committee headed by Justice J.S. Verma in its report (1999): *“In order to strike the balance between the citizen’s demands and the civil society’s claims, it is necessary to educate and update citizens regarding their social and civil responsibilities. This would help shape the modern civil society”*.

On analysing the case laws of the Supreme Court and different High Courts, it can be seen that the interpretations so made are not in line with the main purpose with which these duties were introduced, i.e., to deal with the anti-national activities in the nation. Rather, judiciary is stepping forward to enforce these duties in a manner that it ends up curtailing the Fundamental Rights of other citizens. The fundamental duties provided in the Constitution are not enforceable by law but they are to be made enforceable by the citizens themselves. An onerous responsibility is, thus, cast upon the citizens and they can either make or mar the destiny of this country. As the citizen is going to be answerable to his own conscience, his inner sense should be developed to such an extent that he may himself perform the duty without fear of any sanction or reminder.

4.7: SUMMARY

There is a need to make the Fundamental Duties obligatory for all citizens, subject to the State enforcing the same by means of a valid law, or else the law stands in a very disadvantageous position. The Supreme Court has finally, issued directions to the State in this regard, with a view towards making the provisions effective and enabling a citizens to properly perform their duties properly.

Though not justiciable and therefore, with little consequence in practical terms, the provision of fundamental duties was opposed by many people who also brought out several inconsistencies in these duties. For instance, one of the fundamental duties asks every citizen of the country to develop a scientific temper and spirit of enquiry. But with bulk of the people still illiterate, how is it possible to imbibe the habit of thinking with clarity and precision if they are unable to get the basic inputs of such thinking. The duties ought to be respected otherwise law becomes paper tiger when it loses the sanction and enforcement. As such the fundamental duties to be the form of law ought to have sanction in whatsoever form. To make India great, emphasis must be laid to inculcate obedience to duty. Nevertheless, the fundamental duties have become a part of the Constitution and despite their non-justiciability; they continue to exercise some sort of social and collective restriction on those who are fond of enjoying unfettered rights without discharging even an iota of duty to the society and the nation. For the proper enforcement of duties, it is necessary that it should be known to all. This should be done by a systematic and intensive education of people that is by publicity or by making it a part of education.

4.8: REFERENCES

- Bakshi, P.M. (1990), *The Constitution of India*, New Delhi: Universal Law Publishing Co. Ltd.
- Basu, Durga Das (2011), *Commentary on the Constitution of India*, New York: Lexis Nexis
- Hugh, Tinker (1967), *Granville Austin: The Indian constitution: cornerstone of a nation*, OUP 261, 250-279.
- Kaul, Sheen (July 9, 2020), *Fundamental Duties: Concept, Importance and Relevance*, Available at: <https://www.legalbites.in/fundamental-duties>
- Kerala State Legal Services Authority (2016), *My Nation My Heaven A Booklet On Fundamental Duties*, Kerala: KSLSA.
- Koul, R.L. and Meenakshi Koul (n.d.), *Jurisprudential Aspects of Fundamental Duties and their Enforceability: A Study*, Available at: [https://amity.edu/UserFiles/aibs/3212Article-VII%20\(Page%2049-57\).pdf](https://amity.edu/UserFiles/aibs/3212Article-VII%20(Page%2049-57).pdf)
- Krishna, Vineeth (26 November, 2019), *Modi's new love: Fundamental duties Indira Gandhi inserted in Constitution during Emergency*, New Delhi: The Print.
- Lal, Chaman (1960), *'Hindu America'*, Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
- Mohit, Daulatani (n.d.), *Fundamental Duties under the Constitution as Legally Enforceable Duties under Different Statutes*, Available at: <http://www.legalservicesindia.com/article/1778/Fundamental-Duties-under-the-Constitution-as-Legally-Enforceable-Duties-under-Different-Statutes.html>
- Pandey, J.N. (2018), *The Constitutional Law of India*, Allahabad: Central Law Agency.
- Sethi Deeksha (2019), *Fundamental Duties Under The Constitution Of India: Their Role And Importance*, Delhi: National Law University. Available at: <File:///C:/Users/Dell/Downloads/34LLM18.Pdf>
- Thimmaiah, G. (1988), *Behavioural And Attitudinal Norms Of Citizens In D.N.Saxena Citizenship Development And Fundamental Duties*, New Delhi: Abhinav Publications.

Case Laws:

AIIMS Students Union v. AIIMS, AIR 2001 SC 3262

Ashoka Kumar Thakur v UOI, (2008) 6 SCC 1.

Chandra Bhawan Boarding v. State of Mysore AIR 1970 SC 2042

Dr. Dasarathi vs. State of Andhra Pradesh, AIR 1985 AP 136.

KRK Vara Prasad v UOI, AIR 1980 AP 243.

M.C. Mehta (2) v. Union of India, (1983) 1 SCC 471

Mohan Kumar Singhania v. Union of India AIR 1992 SC 1

Rural Litigation and Entitlement Kendra v. State of Uttar Pradesh AIR 1987 SC 359

Singhvi L.M. (2019), *Constitution of India*, Vol. II (Art. 23-239), New Delhi: Thomson Reuters.

4.9: FURTHER READINGS

- Austin, Granville (1999), *Working a Democratic Constitution: A History of the Indian Experience*, New Delhi: Oxford University Press.

- Chatterjee, Somnath (2006), Foreword, in Pran Chopra (ed.), *The Supreme Court Versus the Constitution: A Challenge to Federalism*, New Delhi: Sage Publications.
- Corbridge, Stuart and John Harriss (2001), *Reinventing India: Liberalization, Hindu Nationalism and Popular Democracy*, New Delhi: Oxford University Press.
- Frankel, Francine R. (2005), *India's Political Economy, 1947-2004*, New Delhi: Oxford University Press.
- Iyer, Ramaswamy R. (2006), Some Constitutional Dilemmas, *Economic and Political Weekly*, XLI(21): 2066-68.
- Mehta, Pratap Bhanu (2002), The Inner Conflict of Constitutionalism: Judicial Review and the Basic Structure, in Zoya Hasan, E. Sridharan and R. Sudarshan (eds), *India's Living Constitution: Ideas, Practices and Controversies*, New Delhi: Permanent Black.
- Morris-Jones, W.H. (1974), *The Government and Politics of India*, New Delhi: B.I. Publications.
- Shourie, Arun (2007), *The Parliamentary System: What We Have Made of It, What We Can Make of It*, New Delhi: Rupa.

4.10: MODEL QUESTIONS:

1. What is the significance of Fundamental Duties?
2. Whether Fundamental Duties are enforceable or not? Justify your answer by referring to various case laws.
3. When were Fundamental Duties added in Indian Constitution?
4. Discuss the Fundamental Duties provided in Indian Constitution in detail.
5. Discuss the ideology behind introducing the concept of Fundamental Duties in Indian Constitution.

The Motto of Our University
(SEWA)

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

JAGAT GURU NANAK DEV
PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS
COMPULSORY NON-CREDIT COURSE

SEMESTER-II

HRDB31208T
HUMAN RIGHTS AND DUTIES

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

Website: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of Experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR:

DR. SUKHPAL KAUR
Assistant Professor in
Political Science
JGND PSOU, Patiala

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

1.	DR. NAMITA GUPTA
----	------------------

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 110 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Dr. G S Batra,
Dean Academic Affairs

BACHELOR OF ARTS

HUMAN RIGHTS AND DUTIES

SEMESTER-II

(HRDB31208T) (COMPULSORY NON-CREDIT COURSE)

MAXMARKS:100

EXTERNAL:70

INTERNAL:30

PASS: 40%

Objective:

The objective of the course is to impart Learners basic knowledge about human rights as well as duties, and to enable them to meet challenges of human rights violations.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

Section A

(Introduction to Human Rights)

Unit I- Foundational Aspects: Meaning, Characteristics; Classification; Generations of Human Rights.

Unit II-Constitutional-Legal Recognition in India: Fundamental Rights; Directive Principles of State Policy.

Section B

(Introduction to Human Duties)

Unit I- Conceptual Perspective: Meaning, Nature & Characteristics of Human Duties; Classification of Human Duties; Relevance of Human Duties.

Unit II- Recognition to Human Duties in India: Fundamental Duties in Indian Constitution Part IV A.

Suggested Readings:

1. United Nations. The United Nations and Human Rights 1945-1995. Geneva: United Nations Blue Books Series, Vol. VII, 1996.
2. Sastry, S. N. Introduction to Human Rights and Duties. Pune: University of Pune Press, 2011.
3. Mertus, Julie. The United Nations and Human Rights-A Guide for a New Era. London: Routledge, 2009.
4. Donnelly, Jack. Universal Human Rights in Theory and Practice. New York: Cornell University Press, 2013.

5. Hammarberg, Thomas. Taking Duties Seriously- Individual Duties in International Humanitarian Law. Versoix: International Council on Human Policy, 1999.
6. Miller P. Frederic, et al. Fundamental Rights, Directive Principles and Fundamental Duties in India. New York: VDM Publishing, 2009.
7. Deol, Satnam Singh. Human Rights in India-Theory and Practice. New Delhi: Serials Publications, 2011.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER-II HRDB31208T: HUMAN RIGHTS AND
DUTIES COURSE COORDINATOR AND EDITOR:

DR. SUKHPAL KAUR

SECTION A

UNIT NO:	UNIT NAME
UNIT 1	FOUNDATIONAL ASPECTS
UNIT 2	CONSTITUTIONAL-LEGAL RECOGNITION IN INDIA

SECTION B

UNIT NO:	UNIT NAME
UNIT 1	CONCEPTUAL PERSPECTIVE
UNIT 2	RECOGNITION TO HUMAN DUTIES IN INDIA

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ-2

ਯੂਨਿਟ 1: ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ: ਅਰਥ, ਗੁਣ, ਵਰਗੀਕਰਨ, ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾ 1.0 ਉਦੇਸ਼

1.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.2 ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

1.3 ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

1.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ - I

1.5 ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

1.5.1 ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਰਗੀਕਰਨ

1.5.2 ਲਾਗੂਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਰਗੀਕਰਨ

1.5.3 ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਰਗੀਕਰਨ

1.5.4 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ

1.5.5 ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਰਗੀਕਰਨ

1.6 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ - II

1.7 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ

1.7.1 ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ

1.7.2 ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ

1.7.3 ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 1.8 ਸੰਖੇਪ

1.9 ਹਵਾਲੇ

1.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1.11 ਮਾਡਲ ਸਵਾਲ

1.0 ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਏਗਾ।

1.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction)

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵੈਧਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਜਮਹੂਰੀ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੋਸਕੁਏਟ (Bosanquet) ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕਾਰ "ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਦਾਅਵਾ ਹੈ"। ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਦਬਾਉਕਾਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ"। ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, "ਹਰ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ"। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 1 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਨਸਲ, ਧਰਮ, ਲਿੰਗ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ, ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ, ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਐਲਾਨਨਾਮੇ (Universal Declaration of Human Rights) ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 1 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਨਸਲ, ਧਰਮ, ਲਿੰਗ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ, ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ, ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.2 ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Defining Human Rights)

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮਿਲਨ (Milne) ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ "ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਬੇਰੋਕ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਮਨਮਾਨੇ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ, ਬੁਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਿਕਰ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੂਜਨ ਮੋਲਰ ਓਕਿਨ (Susan Moller Okin) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ (ਭਾਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਲਾਭ ਹੈ) ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ"।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (United Nations Centre for Human Rights): "ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ"।

ਡੀ ਡੀ ਬਾਸੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ: "ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜ ਜਾਂ ਹੋਰ ਜਨਤਕ ਅਥਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, "।

ਐੱਮ ਐੱਚ ਬੇਗ (ਸਾਬਕਾ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ) (MH Beg (former Chief Justice of India) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ: "ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਿਆਂ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਆਪਹੁਦਰੇ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦਾ।"

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ, 1993 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਐਕਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਗਾਰੰਟੀਸ਼ੁਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ"।

1.3 ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Human Rights)

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਾਣ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ:

- **ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ (Universal):** ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। 24 ਅਕਤੂਬਰ 1945 ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਚਾਰਟਰ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਅਤੇ ਧਾਰਾ 55 ਅਤੇ 56 ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1948 ਵਿੱਚ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਘੋਸ਼ਣਾ (UDHR) ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ 1966 ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ (ICESCR) ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ (ICCPR) 'ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। UDHR ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ 1948 ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੀਨ, ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ, ਚਿਲੀ ਅਤੇ ਲੇਬਨਾਨ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ

ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਦੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਪਈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਅੱਠ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। UDHR ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਮਿਆਰ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਕਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਮੇਲਨਾਂ, ਘੋਸ਼ਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਉੱਪਰ ਮੁੜ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

- **ਅਟੁੱਟ (Inalienable):** ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਟੁੱਟ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਿਵਾਏ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਟੁੱਟਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।
- **ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰ (Indivisible and Interdependent) :** ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘੋਸ਼ਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸੂਚੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਅਮਲ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਨਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (1993) (Vienna Declaration and Programme of Action) ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 1993 ਦੇ ਵਿਆਨਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਯੂਨੀਵਰਸਲ, ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਉਸੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਅਤੇ ਉਸੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'
- **ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ (Human Rights are not absolute):** ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜਨਤਕ ਭਲੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣ 'ਤੇ ਕੁਝ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
- **ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ (Dynamic and Subjective) :** ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਦਾਇਰੇ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ - I

2. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ? ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕੇਵਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ? ਆਤਮ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰੋ।

1.5 ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ (CLASSIFICATION OF RIGHTS)

ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਹੇਠਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.5.1 ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਰਗੀਕਰਨ (Classification from Social Sciences Point of View)

(i) ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Civil and Political Rights):

ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਉਹ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਰਾਬਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ UDHR ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਠਾਰਾਂ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ: ਤਸੱਦਦ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਨਿਰਪੱਖ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਅਸੈਂਬਲੀ ਅਤੇ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਵਿਚਾਰ, ਜ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਗੋਪਨੀਯਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਸ਼ਰਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਣੀ ਗਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਮੁੱਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। UDHR ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 19 ਤੋਂ 21 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਈਸੀਸੀਪੀਆਰ ਵਿੱਚ ਕੋਡਬੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ: ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਲਈ; ਜਨਤਕ ਅਹੁਦਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

(ii) ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰ (Economic, Social and Cultural Rights)

ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਕਸਰ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ UDHR ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 22 ਤੋਂ 26 ਵਿੱਚ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ICESCR ਵਿੱਚ ਬੰਧਨ ਸੰਧੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਜੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ: ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਉਚਿਤ ਉਜਰਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਾਜਬ ਸੀਮਾ; ਅਤੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਮਿਆਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਸਿਹਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ; ਆਸਰਾ, ਭੋਜਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਦੇਖਭਾਲ, ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ICESCR ਵਿੱਚ ਆਰਟੀਕਲ 6 ਤੋਂ 14 ਦੇ ਤਹਿਤ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਗਾਰੰਟੀ ਦੇਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਨਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਵਿਤਕਰੇ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ; ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਉਤਪਾਦਨ; ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ; ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ; ਬੌਧਿਕ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਹੱਕ; ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ; ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। UDHR ਆਰਟੀਕਲ 27 ਅਤੇ 28 ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ICESCR ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 15 ਅਤੇ ICCPR ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 27 ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.5.2 ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਰਗੀਕਰਨ (Classification from Enforceability Point of View)

ਆਮ ਸਮਝ ਵਿੱਚ, ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਨਕਾਰਾਤਮਕ' ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਗੈਰ-ਦਖਲ (ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ) ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਦਖਲ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ (ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ) ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਲਈ ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਗਾਰੰਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਤਭੇਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਟੀਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ

ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ 'ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਥਿਤ ਅੰਤਰਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਇਜ਼ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਨਿਆਂਇਕ ਜਾਂ ਸਮਾਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੈਰ-ਉਚਿਤ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪਿਛਲੇ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਵਿਭਾਗੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

1.5.3 ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਰਗੀਕਰਨ (Classification from Historical Point of View)

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੰਕਲਪਿਕ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਨਵੇਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬੇਬੀਲੋਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੇਬੀਲੋਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹਮੁਰਾਬੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੈਮੁਰਾਬੀ ਦੇ ਕੋਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਡ ਭਾਵੇਂ ਕਠੋਰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਮਾਪਦੰਡ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੇਬੀਲੋਨੀਅਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਾਠ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਲੈਟੋ, ਸੇਂਟ ਥਾਮਸ ਐਕੁਇਨਾਸ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 1215 ਵਿੱਚ ਮੈਗਨਾ ਕਾਰਟਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹਾਲਾਂਕਿ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਚਾਰਟਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਲੀਨ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1689 ਦੇ ਬਿਲ ਆਫ ਰਾਈਟਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਧੀਨ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਘੋਸ਼ਣਾ (1789) ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਮਰੀਕੀ ਬਿੱਲ (1791) ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ।

ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋੜ ਸੀ। ਸਰਬਨਾਸ਼ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ 1945 ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਾਬਕਾ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਐਲੇਨੋਰ ਰੂਜ਼ਵੈਲਟ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕੰਮ 1948 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ 10 ਦਸੰਬਰ, 1948 ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੁਆਰਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸਿਵਲ ਆਨ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਕੋਵੇਨੈਂਟ (International Covenant on Civil and Political Rights) ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ

(International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ 1976 ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੋਏ। ਇਸ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰੇਮਵਰਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.5.4 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ (Classification on the Basis of Individual and collective rights)

ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ (ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ) ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮੂਹਾਂ (ਸਮੂਹਿਕ ਅਧਿਕਾਰ) ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੂਹ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮਾਣਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਣ ਸਵੈ-ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਆਰਟੀਕਲ 1 ICCPR ਅਤੇ ICESCR)। ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਵੈ-ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੂਰਵ ਸ਼ਰਤ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੂਹਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਤਸੱਦਦ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ।

1.5.5 ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਰਗੀਕਰਨ (Classification from Philosophical Perspective)

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਤੁਹਾਡੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਖਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਰੱਬ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਕੁਦਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਚੀਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਖਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਨੂੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਕੋਡਬੱਧ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਹਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਕੋਡਬੱਧ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖਿਊਰੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ

ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸੀਅਨ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਨੇ ਜਮਾਤ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਲਈ ਕਾਇਮ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

1.6 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ- ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ? ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਓ।

2. ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ?

1.7 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ (THREE GENERATIONS OF RIGHTS)

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਫਰੇਮਵਰਕ ਅਕਸਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਰਲ ਵਾਸਕ (Karel Vasak) ਦੁਆਰਾ ਸਟ੍ਰਾਸਬਰਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

1.7.1 ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ (First Generation Rights) ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰਸਮੀਕਰਣ ਕਈ ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੈਗਨਾ ਕਾਰਟਾ (1215) ਅਤੇ ਬਿਲ ਆਫ ਰਾਈਟਸ (1689) ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਰਗੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 2 ਤੋਂ 21 ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਰਟਿਨ ਗੋਲਡਿੰਗ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ "ਚੋਣਵੇਂ" ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਚੋਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਹ ਉਹੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਛੇਟ ਹੈ; ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ, ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ।

1.7.2 ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ (Second Generation Rights):

ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਰਾਜ ਤੋਂ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ, ਰਿਹਾਇਸ਼, ਸਵੱਛ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਪੱਧਰ ਵਰਗੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਗਰਮ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ "ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ" ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੈਰ-ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ (ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ) ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ (ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ) 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਵੰਡ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਰੇਕ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸਮਾਨਤਾ, ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਹੀਤਾ 'ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ।

1.7.3 ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ (Third Generation Rights):

ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਵਧੇਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖੀ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੱਲ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਨਾਗਰਿਕ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦ ਹਨ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਦੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਕਾਰਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਸਵੱਛ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ।

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ, ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ: ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬਣੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ (ਸਮੂਹਿਕ/ਏਕਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ) ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ: ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝੀ ਦੌਲਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਿਰਫ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਨਾ ਸਿਰਫ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਮਰਥਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਖੌਤੀ "ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਤਕਰੇ" ਦੁਆਰਾ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ

ਕਾਨੂੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼, ਸਿਹਤ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਏਜੰਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ, ਉਸੇ ਸਮੇਂ, ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੰਗਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣਾ। ਸਿਰਫ਼ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਧਿਕਾਰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ - ਸਵੈ-ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੋ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹੈ - ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਬਾਰੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ, 4 ਦਸੰਬਰ 1986 ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਨਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ 1993 ਵਿਆਨਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਪੈਰਾਗ੍ਰਾਫ਼ I, 10) ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਨਾ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ' ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧਾਰਤ ਹਨ, ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੱਖੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ, ਦਰਅਸਲ, ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤਹਿਰਾਨ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਵਿਆਨਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਐਕਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਵਿਭਾਜਿਤ, ਪਰਸਪਰ ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

1.8 ਸੰਖੇਪ (Summary)

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਸਾਧਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹ ਦਾਅਵੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੈਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਪਾਰ ਆਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਰਮ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਅਪਰਾਧਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਸੱਦਦ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਤੋਂ ਲਾਭ ਲੈਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ; ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੋਣਾ; ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ; ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ: ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਡੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬੁਣਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1.9 ਹਵਾਲੇ (References)

- Granville Austin (1999), Working A Democratic Constitution, New Delhi: Oxford University Press.
- Granville Austin (2000), The Indian Constitution Cornerstone of a nation, New Delhi: Oxford University Press.

- Kothari, Smitu and Harsh Sethi (ed.) (1991), Rethinking Human Rights: Challenge for theory and Action, Lokayan, Delhi.
- Krasno, Jean A. (2005), The United Nations, New Delhi: Viva.
- Langley, Winstone E. (1999), Encyclopedia of Human Rights Issues since 1945, London: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Lauterpacht, Hersch (1945), An International Bill of the Rights of Man, New York: Columbia University Press.
- Morsink, Johannes (1999), The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting and Intent, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- O'Byrne, Darren J. (2003), Human Rights: An Introduction, New Delhi: Pearson.
- Sanajaoba, N. (2000), Human Rights in the New Millennium, New Delhi: Manas Publications.
- Sarani MR, Sadeghi SH, Ravandeh H. (2017), The Concept of "Right" and its Three Generations, International Journal of Scientific Study, 5(4):37-41.
- Tripathi B.N. Mani (2002), Jurisprudence, Legal Theory, Faridabad: Allahabad Law Agency.
- Tuck, R. (1979), Natural Rights Theories, Cambridge: Cambridge University Press.
- UN Centre for Human Rights (1996), International Human Rights Standards for Law Enforcement, Geneva: World Campaign for Human Rights.
- UN Centre for Human Rights (1990), Special Issue on Implementation of International Human Rights Instruments, New York.
- UN Centre for Human Rights (1996), The International Bill of Human Rights, Geneva: World Campaign for Human Rights.
- Vijapur, A.P. (1996), The United Nations at Fifty: Studies in Human Rights, New Delhi: South Asian Publishers

1.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Further Readings)

Alston, Phillip (ed.) (1992), The United Nations and Human Rights: A Critical Appraisal, Oxford: Clarendon Press.

Baehr, Peter R. (1999), Human Rights: Universality in Practice, New York: Palgrave.

Baxi, Upendra (2002), The Future of Human Rights, New Delhi: Oxford University Press.

Bhagwati, P.N. (1987), Dimensions of Human Rights, Madurai: Society for Community Organization Trust.

Davidson, Scott (1993), Human Rights, Buckingham: Open University Press.

Donnelly, Jack (1989), Universal Human Rights in Theory and Practice, Ithaca: Cornell University Press.

Dube, M. P. and Neeta Bora (ed.)(2000), Perspectives on Human Rights, New Delhi: Anamika Publishers.

Freeman, Michael (2003), Human Rights: An Interdisciplinary Approach, Cambridge: Polity Press.

Hargopal, G. (1999), Political Economy of Human Rights, Hyderabad: Himalaya.

Kannabiran, K. G. (2003), The Wages of Impunity: Power, Justice and Human Rights, New Delhi: Orient Longman **1.11 ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Model Questions)**

1. ਤੁਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ?
3. ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹਨ?
4. ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।
5. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?
6. ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤਾ?
7. ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ-2

ਕੋਰਸ: ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ

ਯੂਨਿਟ 2: ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ

ਸੰਰਚਨਾ

2.0 ਉਦੇਸ਼

2.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

2.2 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ

1. ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 14-18)
2. ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 19-22)
3. ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 23-24)
4. ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 25-28)
5. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 29-30)
6. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 32)

2.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ-I

2.4 ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ

2.4.1. ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

2.4.2. ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

2.4.3. ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਬੌਧਿਕ ਸਿਧਾਂਤ

2.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ- II

2.6 ਸੰਖੇਪ

2.7 ਹਵਾਲੇ

2.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.9 ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

2.0 ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ

2.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction):

ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਜਮਹੂਰੀ ਗਣਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦਾ ਗਠਨ 1956 ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਡਾ: ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਵਰਗੇ ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਨ। 26 ਨਵੰਬਰ, 1949 ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ,

ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਚਨਬੱਧਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ (ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ 395 ਲੇਖ ਅਤੇ 8 ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਸਨ)। ਗੈਨਵਿਲ ਐਸਟਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ "ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼" ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂਗੇ ਜੋ ਭਾਗ III ਹੈ, ਜੋ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਗ IV ਜੋ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

2.2 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (FUNDAMENTAL RIGHTS) :

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਇਸਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ III ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ, ਅਸਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਆਂਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ III ਦੇ ਉਪਬੰਧ ਜੋ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਮੌਜੂਦਾ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ:

- ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Equality) ਆਰਟੀਕਲ 14-18
- ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom) ਆਰਟੀਕਲ 19-22
- ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ (Right Against Exploitation) ਆਰਟੀਕਲ 23-24
- ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom of Religion) ਆਰਟੀਕਲ 25-28
- ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰ (Cultural and Educational Rights) ਆਰਟੀਕਲ 29-30
- ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Constitutional Remedies) ਆਰਟੀਕਲ 32

ਮੂਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਸਮੂਹ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ 44ਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਐਕਟ 1978 ਦੁਆਰਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਛੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਬਚੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਛੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1) ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Equality (Articles 14-18)): ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 14 ਤੋਂ 18 ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਮਾਨਤਾ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ੳ) ਕਾਨੂੰਨ ਅੱਗੇ ਸਮਾਨਤਾ (ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 14) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰੀ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।" ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ

ਬਰਾਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸਮੀਕਰਨ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਤੇ ਆਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਅਧੀਨਗੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਬਰਾਬਰ ਟੈਕਸ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸਟੈਨ ਦੁਆਰਾ ਟੈਕਸ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅ) ਭੇਦਭਾਵ ਦੀ ਮਨਾਹੀ: ਆਰਟੀਕਲ 15 (1) ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛੜੇ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ)। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੁਝ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਵਜੋਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਤ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਵਾਦ ਦੀ ਜੜ੍ਹ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬ) ਜਨਤਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ: ਆਰਟੀਕਲ 16 ਜਨਤਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਲ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮ ਦੇ ਸਿਰਫ ਅਪਵਾਦ ਹਨ:

- ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਵਾਸ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਥਾਨਕ ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਜਾਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਰਤ ਵਜੋਂ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;
- ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਰਾਖਵਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਜੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵੀਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ;
- ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਫੋਰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ (ਧਾਰਾ 335) ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ।

ਸ) ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ: ਧਾਰਾ 17 ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਜ਼ਾਯੋਗ ਅਪਰਾਧ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਧਾਰਾ 35 ਦੇ ਤਹਿਤ ਇਸ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸੰਸਦ ਨੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਅਪਰਾਧ ਐਕਟ, 1955 ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 1976 ਵਿੱਚ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:

- ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ।
- ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੁਕਾਨ, ਹੋਟਲ, ਜਨਤਕ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ
- ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਥਾਨ।
- ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ
- ਹੋਸਟਲ ਜਨਤਕ ਲਾਭ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
- ਪਰੰਪਰਾਗਤ, ਧਾਰਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ 'ਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਹੋਰ ਆਧਾਰ।
- ਛੂਤ- ਛਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਅਛੁਤਤਾ

ਹ) ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਸਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਸਮਰਥਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਉਪਾਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਹ ਸਨ ਪਛਾਣਨਾ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਧਾਰਾ 18 ਸਭ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛੇਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:

- ਇਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਜਾਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ।
- ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਖ਼ਿਤਾਬ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ।
- ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲਾਭ ਜਾਂ ਟਰੱਸਟ ਦਾ ਕੋਈ ਅਹੁਦਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੋਹਫ਼ੇ, ਇਨਾਮ ਜਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

2) ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom (Articles 19-22): ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਆਰਟੀਕਲ 19 ਤੋਂ 22 ਇਸ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਲੇਖ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਚਾਰਟਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਏ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(i) **ਮੌਲਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ:** ਸਾਡੇ ਮੂਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਹਿਤ ਸੱਤ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ 44ਵੀਂ ਸੋਧ ਐਕਟ 1978 ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ 'ਜਾਇਦਾਦ ਹਾਸਲ ਕਰਨ, ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ' ਨੂੰ ਉਸ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ:

- **ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ, ਲਿਖਤੀ, ਛਪਾਈ, ਤਸਵੀਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ।
- **ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ:** ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਅਤੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਜਨਤਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ

ਹਨ। ਇਹ ਹਿੰਸਕ, ਗੜਬੜੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੰਗਾਕਾਰੀ ਇਕੱਠਾਂ ਜਾਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

- **ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਕੰਪਨੀਆਂ, ਭਾਈਵਾਲੀ ਫਰਮਾਂ, ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ, ਕਲੱਬਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।
- **ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ:** ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੋ ਮਾਪ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ, ਅੰਦਰੂਨੀ (ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ) (ਆਰਟੀਕਲ 19) ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ (ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ) (ਆਰਟੀਕਲ 21)।
- **ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵਸਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ:** ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵਸਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਹਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵਸਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਪੇਸ਼ੇ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੀਮਤ ਹੈ।
- **ਪੇਸ਼ੇ, ਕਿੱਤੇ, ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ:** ਅਨੈਤਿਕ (ਔਰਤਾਂ ਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ) ਜਾਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ (ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਜਾਂ ਵਿਸਫੋਟਕ, ਆਦਿ) ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ii) ਅਪਰਾਧਾਂ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ: ਧਾਰਾ 20 ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਂ ਕੰਪਨੀ ਜਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਵਰਗੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨਮਾਨੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

- ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਵਾਏ ਐਕਟ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਾਗੂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜੁਰਮਾਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।
- ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।
- ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗਵਾਹ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

(iii) ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ: ਆਰਟੀਕਲ 21 ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਨ, ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਜਿਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(iv) ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ: ਧਾਰਾ 21 (ਏ) ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ ਛੇ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੇਵਲ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉੱਚ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ 2002 ਦੇ 86ਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ

ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। 86ਵੀਂ ਸੋਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ 4 ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 45 ਦੇ ਤਹਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ.

(v) ਗਿਰਫਤਾਰੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ: ਆਰਟੀਕਲ 22 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਰਫਤਾਰ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੰਡਕਾਰੀ (ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣਾ) ਅਤੇ ਰੋਕਥਾਮ (ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਟਰਾਇਲ ਜਾਂ ਗਿਰਫਤਾਰੀ ਦੇ ਸਜ਼ਾ) ਗਿਰਫਤਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ; ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰੈਕਟੀਸ਼ਨਰ ਦੁਆਰਾ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

ਆਰਟੀਕਲ 22 ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਨਿਵਾਰਕ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਅਧੀਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੇਵਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ: ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ (ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ) ਵਧੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਲਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਕਾਰਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ; ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3) ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਧਿਕਾਰ (Right Against Exploitation (Articles 23-24):

ਆਰਟੀਕਲ 23 ਅਤੇ 24 ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ, ਭਿਖਾਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਜਾਂ ਖਾਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਜੋਖਮ ਭਰੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਤਾਕਤ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੱਛੜੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਅਦਾਇਗੀ ਦੇ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਿਖਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ, ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਕਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਜਗੀਰਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੁਆਰਾ ਬੰਧੂਆ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਖਾਤਮਾ ਐਕਟ, 1976 ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਵੱਲ ਇੱਕ ਦਲੇਰਾਨਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

4) ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom of Religion (Articles 25-28): ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਜੋ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ 25 ਤੋਂ 28 ਦੇ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਾਰਾ 25 ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ, ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਨ: ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿਹਤ।

ਆਰਟੀਕਲ 26, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਆਰਟੀਕਲ 25 ਦਾ ਇੱਕ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ;

- ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨਾ;
- ਚੱਲ ਅਤੇ ਅਚੱਲ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣਾ; ਅਤੇ
- ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨਾ।

ਅਨੁਛੇਦ 27 ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਲਈ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਫੰਡਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਵਾਧੂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਟੀਕਲ 28 ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੀ ਹਿਦਾਇਤ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ/ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ (ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਨਾਬਾਲਗ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5) ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰ (Cultural and Educational Rights (Articles 29-30) :

ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿਪੀ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਧਾਰਾ 29 ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦਾਖਲਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਧਾਰਾ 30 ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਣ, ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਧਰਮ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

6) ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Constitutional Remedies (Articles 32):

ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 32 ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਛੇਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ *Habeas Corpus, mandamus, prohibition, quo warranto and certiorari* ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਰਿੱਟਾਂ ਸਮੇਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਰਿੱਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਇਹ ਉਚਿਤ ਸਮਝੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਸੰਸਦ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਾ 353 ਅਤੇ 359 ਦੇ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਇੱਛਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ, 26 ਜਨਵਰੀ 1950 ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ III ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ 'ਤੇ ਸੀ, ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰੰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

2.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ 1:

- a. ਤੁਹਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਹੜਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ?
- b. ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਰੂਪ ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ।

2.4 ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ (Directive Principles of State Policy)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਭਾਗ IV (ਆਰਟੀਕਲ 36 ਤੋਂ 51) ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰੇ। ਉਹ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ, ਇਹ ਇੱਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਹੋਣਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮਹਿਜ਼ ਪੁਲਿਸ ਰਾਜ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਆਇਰਿਸ਼ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਅਧਿਆਏ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਮਨਾਹੀ ਆਦਿ। ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਮ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ DPSPs ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਬੌਧਿਕ ਸਿਧਾਂਤ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ DPSPs ਦੀ ਹੇਠਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ

ੳ) ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Welfare State Principles): ਇਹ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵੱਲ ਮਾਰਗ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਹੈ।

- (i) **ਆਰਟੀਕਲ 38:** ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਦੁਆਰਾ - ਅਤੇ ਆਮਦਨ,

ਸਥਿਤੀ, ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

(ii) **ਆਰਟੀਕਲ 39:** ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ

- ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ
- ਸਾਂਝੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ
- ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ
- ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ
- ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ
- ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮੌਕੇ

(iii) **ਆਰਟੀਕਲ 39A:** ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨਾ।

(iv) **ਆਰਟੀਕਲ 41:** ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਬੁਢਾਪਾ, ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

(v) **ਆਰਟੀਕਲ 42:** ਕੰਮ ਅਤੇ ਜਣੇਪੇ ਦੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਰਾਹਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।

(vi) **ਆਰਟੀਕਲ 43:** ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਮਿਆਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਰੇ ਕਾਮਿਆਂ ਲਈ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ।

(vii) **ਆਰਟੀਕਲ 43A:** ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ।

(viii) **ਆਰਟੀਕਲ 47:** ਪੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨੇ।

(ਅ) ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Gandhian Principles): ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਉਲੀਕੇ ਗਏ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

(i) **ਆਰਟੀਕਲ 40:** ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣੇ।

(ii) **ਆਰਟੀਕਲ 43:** ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦਿਹਾਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਟੇਜ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

(iii) **ਆਰਟੀਕਲ 43B:** ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਗਠਨ, ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਕੰਮਕਾਜ, ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ।

(iv) **ਆਰਟੀਕਲ 46:** ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰ

ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਬਚਾਉਣ ।

(v) **ਆਰਟੀਕਲ 47:** ਸਿਹਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ।

(vi) **ਆਰਟੀਕਲ 48:** ਗਾਵਾਂ, ਵੱਛੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੁਧਾਰੂ ਅਤੇ ਡਰਾਫਟ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ

(c) ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਬੌਧਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Liberal-Intellectual Principles): ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(i) **ਆਰਟੀਕਲ 44:** ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਸਿਵਲ ਕੋਡ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

(ii) **ਆਰਟੀਕਲ 45:** ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰੇ।

(iii) **ਆਰਟੀਕਲ 48:** ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ 'ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰੇ ਲਾਈਨਾਂ

(iv) **ਆਰਟੀਕਲ 49:** ਕਲਾਤਮਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਰਕਾਂ, ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ

(v) **ਆਰਟੀਕਲ 50:** ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ।

(vi) **ਆਰਟੀਕਲ 51:** ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਬੰਧ; ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੰਧੀ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਲਸੀ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

42ਵੀਂ ਸੋਧ ਐਕਟ, 1976 ਨੇ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਨਵੇਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ

- ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ (ਆਰਟੀਕਲ 39);
- ਬਰਾਬਰ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ (ਧਾਰਾ 39A);
- ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣਾ (ਆਰਟੀਕਲ 43ਏ) ਅਤੇ
- ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ (ਆਰਟੀਕਲ 48A)

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਾਇਰੇ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਖਮ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਕੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਦੂਜਾ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ । ਅੰਤ ਵਿੱਚ,

ਕੁਝ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

2.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ-II ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ

1. DPSP ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਕਿਵੇਂ ਨਿਭਾਈ?
2. DPSP ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ?

2.6 ਸੰਖੇਪ (Summary)

ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਹਨ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 37 ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਪਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 32 ਅਤੇ 226 ਅਧੀਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਪਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏ ਕੇ ਗੋਪਾਲਨ ਬਨਾਮ ਮਦਰਾਸ ਰਾਜ (1950) ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਤਭੇਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇ ਦੋਨੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ ਤੌਰ ਤੇ ਪਏ ਹਨ ਪਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦੇ ਲੱਗਭੱਗ ਅਟੁੱਟ ਅੰਤਰ-ਜੁੜਵੇਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮੰਗ ਉਤਪਾਦ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜਸਟਿਸ ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਸੰਵਿਧਾਨ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵੀ ਹੈ ਇਸਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਹਿਲੂ ਅਰਥਾਤ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਰਿੱਟ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.7 ਹਵਾਲੇ (References)

- Chakrabarty, Bidyut and Rajendra Kumar Pandey (2008), Indian Government and Politics, New Delhi: Sage Publications.
- Hidayatullah, M. (1982), Democracy in India and the Judicial Process, Delhi: Metropolitan.
- Kapur, A.C. and K.K. Mishra (2001), Select Constitutions, New Delhi: S. Chand and Company.
- Khan, Arshi (2000), ‘Centre-State Relations: Issues and Reforms’, Indian Journal of Federal Studies, 1(1): 117.
- Kashyap, Subhash C. (2002), Citizens and The Constitution, New Delhi: Ministry

of Information & Broadcasting.

- Kashyap, Subhash C. (2003), The Citizen & Judicial reforms Under Indian Polity, New Delhi: Universal Law publishing.
- Mahajan, V.D. (1984), Select Modern Constitutions, New Delhi: S. Chand and Company.
- Markandan, K.C. (1966), Directive Principles in the Indian Constitution, Bombay: Allied Publishers.
- Shukla, V.N. (2006), Constitution of India, Lucknow: Eastern book Company.
- Wheare, K.C. (1988), Modern Constitutions, New Delhi: S. Chand and Company.
- <https://www.drishtias.com/to-the-points/Paper2/fundamental-rights-part>

2.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (FURTHER READINGS)

- Austin, Granville (2002), The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation, New Delhi: OUP.
- Basu, D.D. (2009), Introduction to the Constitution of India, Nagpur, New Delhi, Nexus Lexis, Butterworths.
- Kashyap, Subhash C. (1978), Human Rights and Parliament, Delhi: Metropolitan.
- Kirpal, B. N. et al. (2004), Supreme but Not Infallible, New Delhi: OUP.
- Mehta, P.L. and Neena Verma (1995), Human Rights under the Indian Constitution, New Delhi: Deep and Deep Publications.
- Rao, K. Subha (1962), Fundamental Rights under the Constitution of India, Madras: Madras University

2.9 ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (MODEL QUESTIONS)

ਸਵਾਲ 1: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ?

ਸਵਾਲ 2: ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?

ਸਵਾਲ 3: ਤੁਹਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਹੜਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ?

ਸਵਾਲ 4: ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ?

ਸਵਾਲ 5: DPSP ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

ਸਵਾਲ 6: ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ DPSP ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ? ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਓ।

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ (

ਸਮੈਸਟਰ-2

ਕੋਰਸ: ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ

ਯੂਨਿਟ 3: ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ; ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ; ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ

ਸੰਰਚਨਾ

- 3.0 ਉਦੇਸ਼
- 3.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
- 3.2 ਅਰਥ
- 3.3 ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 3.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ- I
- 3.5 ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ
- 3.6 ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ
 - a) ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ
 - b) ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵ
 - c) ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਕਰਤੱਵ
 - d) ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਤੱਵ
 - e) ਅਫਰੀਕੀ ਚਾਰਟਰ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕਰਨ
- 3.7 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ-II ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ
- 3.8 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ
 - a) ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ
 - b) ਹਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
 - c) ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ
- 3.9 ਸੰਖੇਪ
- 3.10 ਹਵਾਲੇ
- 3.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ
- 3.12 ਮਾਡਲ ਸਵਾਲ

3.0 ਉਦੇਸ਼:

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ:

ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜ 'ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਲੋਬਲ ਵਿਲੇਜ ਵਿੱਚ, "ਸਭ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਖਵੇਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫਰਜ਼ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ" ਦਾ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਮੁੜ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ 1945 ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਚਾਰਟਰ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ, ਖਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰਤੱਵ ਖਾਸ ਹਨ।

3.2 ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Human Duties)

ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵਾਂ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਰਤੱਵ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਤੱਵ, ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਕਰਤੱਵ ਆਦਿ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਕਰਤੱਵ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਯਮਾਂ ਜਾਂ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਿਸਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਬਦ ਵੀ 'ਕਰਜ਼ਾ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਕਰਜ਼ਾ' ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤੱਵ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਪ੍ਰੋ. ਡਾਇਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਰਤੱਵ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਅਡੋਲਤਾ, ਸਤਿਕਾਰ, ਹਮਦਰਦੀ, ਡਰ, ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਡਿਊਟੀਆਂ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ। ਡਿਊਟੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕੈਦ ਜਾਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"
- ਕੀਟਨ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਕੰਮ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਨਿਯਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਹੈ।
- ਸਾਲਮੰਡ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਜਿਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਫਰੇਜ਼ੀਅਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, " ਇੱਕ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਇੱਕ ਬੰਧਨ, ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨ ਨਾ ਹੋਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਇਜ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸਨੂੰ ਆਗਿਆ ਮੰਨਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ: ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ"।

3.3 ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Nature and Characteristics of Human Duties)

ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਵਜੋਂ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਸੀ. ਐਚ. ਵਾਈਟਲੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਫਰਜ਼' ਅਤੇ 'ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ' ਲਗਭਗ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ "ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਜਾਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ। ਦੋ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਐਚ. ਐਲ. ਏ. ਹਾਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਾਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਿਸੇ ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ "ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।" (ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਰਤੱਵਾਂ ਸਥਿਤੀ, ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ), ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ "ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ)"। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਾਰ ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਅਭਿਆਸ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਵਜੋਂ ਲਿਖਣਾ ਹੈ। ਸਿਸਟਰੇ, ਇੱਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰੋਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮ "ਆਨ ਡਿਊਟੀ" ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤੱਵ ਚਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ:

- ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ;
- ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ (ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੇਸ਼, ਕਿਸੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ);
- ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ;
- ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਨੈਤਿਕ ਉਮੀਦਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ।

ਫੁਲਰ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰਤਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਉਮੀਦਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਬਸ਼ਰਤੇ ਉਹ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਉਹ ਮਿਆਰ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਣਕਾਰ ਹਨ, ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I:

- i. ਤੁਹਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਰ ਕੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ: 'ਮਨੁੱਖੀ ਫਰਜ਼ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ?'
- ii. ਪ੍ਰੋ: ਡਾਇਸੀ ਨੇ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ?

3.5 ਮਨੁੱਖੀ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ (Historical Evolution of the Concept of Human Duty)

ਪੂਰਬੀ ਨਿਆਂ-ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਧਰਮ' ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 'ਧਰਮੇ ਰਕਸ਼ਤੀ ਰੱਖਿਆ' (ਧਰਮ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰੋ; ਧਰਮ ਤੁਹਾਡਾ ਆਦਰ ਕਰੇਗਾ) ਧਰਮ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਨਿਆਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਨਿਆਂ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਲਟ ਅਧੀਨ, ਸੰਪੱਤੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ: 'ਤੁਹਾਡਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਫਲ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ। ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਤੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੇਰੀ ਨੇੜਤਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਥੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੁਦ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫਰਜ਼ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਅਰਜੁਨ, ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਓ: ਯੋਗਾ ਕਰਨਾ, ਲਗਾਵ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ, ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ; ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦਾ ਨਿਆਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦਾ ਧਰਮ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ/ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਜੋਂ ਕਰਤੱਵਾਂ (ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ 47 ਅਤੇ 48)। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ - "ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੋਤ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਕਰਤੱਵ ਨਾ ਨਿਭਾਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੱਜਦੇ ਰਹਾਂਗੇ, ਉਹ ਵਿਲ-ਓ-ਦ-ਵਿਸਪ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣਗੇ। ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਉਹ ਉਨਾ ਹੀ ਦੂਰ ਉੱਡਣਗੇ।

3.6 ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ (CLASSIFICATION OF HUMAN DUTIES):

ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਆਪਕ ਵਰਗੀਕਰਣਾਂ ਦੀ ਹੇਠਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

a) ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ:

ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੀਏ। ਇਹ ਹਰ ਇੱਕ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਐਕਟ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਕਰਤੱਵ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਟੈਕਸ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ, ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਸਾਡਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਜਾਂ ਨਾ ਨਿਭਾਉਣ। ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਨੈਤਿਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈ ਪਰ ਨੈਤਿਕ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਿੱਚ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਨਾ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਪਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਹੀਂ।

b) ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵ:

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਿਕ ਕਰਤੱਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ - ਕਰਜ਼ਾ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੀਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਬੁਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਫਰਜ਼ ਗੁੰਗੀ ਆਗਿਆਕਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਇੱਛਾ ਹੈ।" ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਲਈ ਇਹ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਅਤੇ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰੀਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੀਏ ਜੋ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਦੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਝਦਾਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਰਵਾਇਤੀਵਾਦ' ਅਤੇ 'ਸਮਾਨਤਾ' ਵਜੋਂ ਲੇਬਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਫਰਜ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹਨ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਖਰਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵਾਲੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਖਰਚ ਘੱਟ ਹੋਵੇ - ਜੇ ਇਹ ਬੇਝ ਨਾ ਪਵੇ। ਸਾਡੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜੀਵਨ ਹਿੱਤ 'ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਸੰਬੰਧਤ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

(c) ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਕਰਤੱਵ: ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਡਿਊਟੀਆਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਡਿਊਟੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੁੱਢਲਾ ਕਰਤੱਵ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖੁਦ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਬਲਯੂ ਡੀ ਰੌਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੋਕ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਈ ਵਾਰ ਲੋਕ ਫਾਇਦਿਆਂ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਧਾਰਨਾ, ਰੌਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸੱਟ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਮੁੱਢਲਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਕਰਤੱਵ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਦੂਜੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਈ ਸੱਟ ਲਈ ਹਰਜਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਸੈਕੰਡਰੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

(d) ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਤੱਵ: ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਤੱਵ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰਨ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਤੱਵ ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੱਕ ਸਾਪੇਖਿਕ ਕਰਤੱਵ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਸਟਿਨ ਨੇ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਰ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਪੇਖਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਫਰਜ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਰਤੱਵ ਪੂਰਨ ਕਰਤੱਵ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਸਟਿਨ ਨੇ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ:

(i) ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ (ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ)),

(ii) ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਰਤੱਵ (ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ),

(iii) ਸਵੈ-ਸਬੰਧਤ ਕਰਤੱਵ (ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਰਤੱਵ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਜਾਂ ਨਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ),

(iv) ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪੂਰਨ ਕਰਤੱਵ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੁਸਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਪੇਖਿਕ ਕਰਤੱਵ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਫਰਜ਼। ਆਸਟਿਨ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਇਹ ਸਾਰੇ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੂਰਨ ਕਰਤੱਵ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਖੀ ਤੱਕ ਘਟਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ - ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਧਰਮ ਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ। ਜੇਕਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਯੋਗ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਜਾਨਵਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬੇਰਹਿਮੀ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਕਰਤੱਵ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਵੈ-ਸਬੰਧਤ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਪਰਾਧਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਫਰਜ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਸੀਮਤ ਹਨ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵੱਲ ਖੜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ-ਕਰਤੱਵ ਸਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਸਟਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕੋਲ ਇੱਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਪੂਰਨ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਥੀਸਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਲਮੰਡ ਨੇ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਾਪੇਖਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਲਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਰੇ ਕਰਤੱਵ ਸਾਪੇਖਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪੂਰਨ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਲਮੰਡ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰੀ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਕਰਤੱਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬੰਧਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਲਈ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ; ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੋਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਲਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਭਾਵ, ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪ੍ਰੋ. ਸੀ ਕੇ ਐਲਨ ਨੇ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਨ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕੋਈ ਰਾਜ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲਈ, ਜਾਂ ਟੀਕਾਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਿਕਰੀ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ

ਕੋਈ ਅਨੁਸਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਐਲਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਕਰਤੱਵ ਨਿਰੋਲ ਕਰਤੱਵ ਹਨ। ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੱਬਰਟ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਰਤੱਵ ਸਿਰਫ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਨਿਭਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਪਾਅ ਸਜ਼ਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਜਖਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਖਮੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਵਾਰਣਯੋਗ ਹੈ।

e) ਅਫਰੀਕੀ ਚਾਰਟਰ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕਰਨ:

ਅਧਿਆਇ II ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਫਰੀਕਨ ਚਾਰਟਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

- ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ, ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵ (ਆਰਟੀਕਲ 27, ਪੈਰਾ 1)
- ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ (ਆਰਟੀਕਲ 28) ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ।
- ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਦਭਾਵਨਾਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਦਰ ਕਰਨਾ, ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨਾ (ਆਰਟੀਕਲ 29)
- ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ (ਆਰਟੀਕਲ 29)।
- ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਜਿਸਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਉਹ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ (ਆਰਟੀਕਲ 29)
- ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ (ਆਰਟੀਕਲ 29)
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ (ਆਰਟੀਕਲ 29)
- ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ।
- ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਫਰੀਕੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ (ਆਰਟੀਕਲ 29)
- ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕਰਤੱਵ (ਆਰਟੀਕਲ 29)

3.7 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ-II

(a) ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਓ।

(b) ਕਰਤੱਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਐਸਟਿਨ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕੀ ਸੀ?

3.8 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ (Relationship between Rights and Duties):

ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨਾਲ "ਸਬੰਧਤ" ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ (ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਕਰਤੱਵ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਨਾ ਹੋਣ) ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਬੂਤ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਤਤਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕਰਤੱਵ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(a) ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ:

ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕੋ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਵੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨਾ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਪੱਖਪਾਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਮੈਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਉਸ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਉਸੇ ਹੱਕ ਨੂੰ ਪਛਾਣਾਂ। ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ "ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਉਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਣ।" ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸਦਾ ਕਰਤੱਵ ਵੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਵੀ ਹੈ।

(b) ਹਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਡਿਊਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ, ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਬਣਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਰਤੱਵ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸੇ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਚੋਰੀ, ਖੋਹ ਜਾਂ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਜਾਂ ਖੋਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀਂ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਜਾਂ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਮਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਜਿਊਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਹੱਕ ਦਾ ਸਹੀ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਾਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਜਿਊਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਮਾਨਤਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਦੂਸਰੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਜੀਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ।

(c) ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹਨ: ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਵੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਕਰਤੱਵ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਗੇ। ਉੱਥੇ ਗਲਤ ਅਭਿਆਸ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਅਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ ਜਾਂ ਭੜਕਾਉਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲੇਗੀ ਜੋ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਜਨਤਕ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰੇ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਮ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦਾ।

3.9 ਸੰਖੇਪ (Summary):

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਨਿਭਾਉਣੇ ਹਨ? ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਕਰਤੱਵ ਸਿਰਫ਼ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਲਈ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਤਰੱਕੀ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜੋ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਸਿੱਖਿਆ, ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਮਾਪਿਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਸਿਵਲ ਸੇਵਕਾਂ, ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕਣ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਧਿਕਾਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਮਾਲਕ, ਸਰਕਾਰ, ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਤੱਵ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਡਿਊਟੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਿਆਂਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੁਸਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਤੱਵ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਮਿਤ ਕਰਤੱਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਸਾਪੇਖਿਕ ਕਰਤੱਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

3.10 ਹਵਾਲੇ (REFERENCES)

- Brandt, R. B. (1964), *The Concepts of Obligation and Duty*, Mind , Oxford University Press, Vol. 73, No. 291, pp. 374-393.
- Bhatnagar, S. (1984), *Political Theory: An Introduction*, Meerut: Meenakshi Prakshan.
- Cicero, Marcus T. (1913), *De Officiis*, Cambridge: Harvard.
- David, Lyons (1970), *The Correlativity of Rights and Duties*, Noûs, Vol. 4, No. 1, Available at: <https://www.jstor.org/stable/221429>.
- Frazier, Robert L. (2021), *Routledge Encyclopaedia of Philosophy*. 32
- Fitzgerald P.J. (1999), *Salmond on Jurisprudence*, Bombay: N.M. Tripathi Private Limited.
- <https://lawbhoomi.com/concept-of-duties-jurisprudence/>
- <https://article1000.com/classification-legal-duties/>
- *Juridical Concepts and Jural Analysis: Legal Rights and Duties* available at https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/71969/3/03_chapter%201.pdf
- *Legal Rights*, International Journal of Law and Legal Jurisprudence Studies, Volume 2 Issue 6, Pg. 179.
- Paranjape N. V. (2016), *Studies in Jurisprudence and Legal Theory*, Allahbad: Central Law Agency.
- Sethi Deeksha (2019), *Fundamental Duties Under The Constitution Of India: Their Role And Importance*, Delhi: National Law University. Available at: <File:///C:/Users/Dell/Downloads/34LLM18.Pdf>

3.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (FURTHER READINGS)

- Allen, Sir Carleton Kemp (1964), Law in the Making. 7th ed. Oxford: Oxford University Press.
- Bryce, James Viscount (1901), Studies in History and Jurisprudence. 2 vols. Oxford: Oxford University Press.
- Cairns, Huntingdon (1949), Legal Philosophy from Plato to Hegel. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Dias, R. M. W. (1979), A Bibliography of Jurisprudence. 3d ed. London: Butterworths.
- Lawson, Edward, ed. (1991), Encyclopaedia of Human Rights, Washington, DC: Taylor & Francis.
- McIlwain, C. H. (1947), Constitutionalism: Ancient and Modern, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Morris, M. F. (1911), An Introduction to the History of the Development of Law, Washington, D.C.: John Byrne.
- Pollock, Frederick (1922), Essays in the Law, London: Macmillan.
- Pound, Roscoe (1923), Interpretations of Legal History, New York: Macmillan.
- The African Charter on Human and Peoples' Rights (1986), OAU Doc. CAB/LEG/67/3/Rev.5 (1981), reprinted in 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force Oct. 21, 1986.
- UNESCO (1991), Access to Human Rights Documentation: Documentation, Databases and Bibliographies on Human Rights, Health And Human Rights, Paris: UNESCO.

3.12 ਮਾਡਲ ਸਵਾਲ (Model Questions)

ਸਵਾਲ 1: ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।

ਸਵਾਲ 2: ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕੀ ਹੈ?

ਸਵਾਲ 3: ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

ਸਵਾਲ 4: ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਸਟਿਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕਿ ਅਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸਾਖੇਪਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਓ।

ਸਵਾਲ 5: ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ-2

ਕੋਰਸ: ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ

ਯੂਨਿਟ 4: ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ

ਸੰਰਚਨਾ

4.0 ਉਦੇਸ਼

4.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

4.2 ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ

4.3 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ

4.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ-I ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ

4.5 ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ

4.6 ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ

4.7 ਸੰਖੇਪ

4.8 ਹਵਾਲੇ

4.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

4.10 ਮਾਡਲ ਸਵਾਲ

4.0 ਉਦੇਸ਼ (OBJECTIVES):

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ IV ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕਰੇਗਾ।

4.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 32 ਜਾਂ 226 ਦੇ ਤਹਿਤ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਨ। ਅਨੁਸਾਰੀ ਡਿਊਟੀ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ/ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇਸ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਾਲਾਂਕਿ ਗੈਰ-ਨਿਆਂਯੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਆਂਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਵਿਧੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਕਨੂੰਨ (ਵਿਧਾਨਾਂ) ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ

ਕਰਤੱਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਕਰਤੱਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ/ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹਨ। ਨੈਤਿਕ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ 1976 ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਧਾਰਾ 51-ਏ ਅਧੀਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ IV-A ਵਿੱਚ ਦਰਜ, ਦਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਨਿਆਂਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 29(1) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੈ” ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਰਤੱਵ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਦਸੰਬਰ 1962 ਦੇ ਮੋਰੋਕੋ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 17, ਸੋਮਾਲੀਆ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 48(1) ਜੁਲਾਈ 1960, ਜੂਨ 1959 ਦੇ ਟਿਊਨੀਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 16, ਮਾਰਚ 1964 ਦੇ UAR ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 44, ਸਤੰਬਰ 1954 ਦੇ ਪੀਪਲਜ਼ ਰੀਪਬਲਿਕ ਆਫ਼ ਚਾਈਨਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 102, ਰਾਜ ਕੁਤਵਾ ਰਾਜ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 48 ਨਵੰਬਰ 1962 ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਬਕਾ ਯੂ ਐਸ ਐਸ ਆਰ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਣਾ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜਮਹੂਰੀ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ।

4.2 ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ: (HISTORICAL EVOLUTION)

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੋਤ ਕਰਤੱਵ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਜਦੋਂ 26 ਜਨਵਰੀ 1950 ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਇਸਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਨੋਟ ਕਰਨਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਹੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਨ। 1976 ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਭਾਗ IV A ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ...ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਧਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ (ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ.) ਨੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ 'ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ

ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਭਾਉਣੇ ਹਨ...। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਾ ਕਰੇ। ਫਿਰ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਨਵੰਬਰ 1976 ਤੱਕ, ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਨੇ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਪਾਸ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਸ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਤਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇੱਕ ਜੀਵਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਗ IV-A ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਜੋ ਗਰੀਬੀ, ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ 'ਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। 2002 ਵਿੱਚ, ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਡਿਊਟੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਜਿਸਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਜੋ ਕਿ ਛੇ ਅਤੇ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਪਾਠ ਇਹਨਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰੇਗਾ।

4.3 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ (FUNDAMENTAL DUTIES IN INDIA)

ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਹ ਭਾਗ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਬੰਧਨ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ IV-A ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਨਾਗਰਿਕ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੇਰਲ ਲੀਗਲ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਅਥਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦੀ ਹੇਠਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ:

a) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ (To abide by the Constitution and respect its ideals and institutions, the National Flag and the National Anthem): ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਘਟੇ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਵੱਖਰੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਸਮੇਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡਾ, ਸਾਡਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਗੁੰਜਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਗਾਇਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਗਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਾ ਨੂੰ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਰੋਕਣਾ ਜਾਂ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣਾ ਇੱਕ ਸਜ਼ਾਯੋਗ ਅਪਰਾਧ ਹੈ।

b) ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ (To cherish and follow the noble ideals which inspired our national struggle for freedom): ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਹੋਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ, ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਨ।

c) ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ (To uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India): ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਜਮਹੂਰੀ, ਗਣਰਾਜ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

d) ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (To defend the country and render national service when called upon to do so): ਬਨਸਪਤੀ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

e) ਧਾਰਮਿਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਜਾਂ ਵਿਭਾਗੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ; ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ (To promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities; to renounce practices derogatory to the dignity of women): ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ - ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਵੇ - ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਅਦਭੁੱਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਜੋ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਲਗਭਗ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਪਛਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਗਠਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪੂਰਵ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

f) ਸਾਡੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਕਦਰ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ (To value and preserve the rich heritage of our composite culture): ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਇਆ ਜਾਵੇ।

g) ਜੰਗਲਾਂ, ਝੀਲਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਸਮੇਤ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਜੀਵਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣਾ (To protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures) : ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਅਟੱਲ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਬੇਕਾਬੂ ਲੁੱਟ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

h) ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਅ, ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ (To develop the scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform): ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਟੀਚਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਮ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਅ, ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਨ।

i) ਜਨਤਕ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ (To safeguard public property and to abjure violence): ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਜਨਤਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕੱਲੇ ਜਨਤਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਾਰਾ 51ਏ (i) ਨੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਉਕਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰੇ।

j) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤਾ ਵੱਲ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰਹੇ (To strive towards excellence in all spheres of individual and collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement): ਇਹ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ, ਨਿਰਸਵਾਰਥ, ਹਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ। ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ। ਅਨੁਛੇਦ 51(ਏ) (ਜੇ) ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉੱਤਮ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਨਿੱਕਲ ਜਾਵੇ। ਡਾ. ਦਾਸਾਰਥੀ ਬਨਾਮ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤਾ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਉੱਤਮਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੱਧਰਾਂ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਰਹੇਗਾ।

k) ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਜੋ ਕਿ ਛੇ ਅਤੇ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਾਤਾ ਜਾਂ ਪਿਤਾ

ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ (Who is a parent or guardian to provide opportunities for education to his child or, as the case may be, ward between the age of six and fourteen years) : ਹਰ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਚੁਣ ਸਕਣ। ਅਨੁਛੇਦ 51A(k) ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 21A ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਕਰਤੱਵ ਦਓ ਪੂਰਕ ਹੈ ਕਿ "ਰਾਜ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ, ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ-1

- i. "ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ" ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
- ii. ਧਾਰਾ 51A (k) ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ?

4.5 ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ (RELEVANCE OF FUNDAMENTAL DUTIES)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਟੱਟ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੰਹਿਤਾ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ ਹਨ, ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਦਾਲਤ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਕਸਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹਨ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿਰਫ਼ ਘੋਸ਼ਣਾਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਨੂੰ ਉਪਚਾਰਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਘੋਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਘੋਸ਼ਣਾਕਾਰੀ ਕਰਤੱਵ ਇਸਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪਚਾਰਕ ਕਰਤੱਵ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ/ਜਾਂ ਉਲੰਘਣਾ ਲਈ ਉਪਾਅ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ। ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਕਰਤੱਵ ਲਈ ਉਪਾਅ ਸਿਰਫ਼ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਪੂਰੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ। ਇਸ ਮਾਪਦੰਡ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਘੋਸ਼ਣਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵ ਧਾਰਾ 51-ਏ(ਬੀ), (ਡੀ), (ਐਫ), (ਐਚ) ਅਤੇ (ਜੇ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਪਚਾਰਕ ਕਰਤੱਵ ਧਾਰਾ 51-A (c),(e) ਅਤੇ (g) ਦੁਆਰਾ ਕਵਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ 51-ਏ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਘੋਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹਨ। (a) ਅਤੇ (i) ਕੁਝ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜੁਰਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, 51-ਏ(ਸੀ), (ਈ) ਅਤੇ (ਜੀ) ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਪਚਾਰਕ ਡਿਊਟੀਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, 51-ਏ (ਕੇ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਡਿਊਟੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ, 2009 ਦੀ ਧਾਰਾ-10 ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਰੇਕ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਵਾਰਡ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਐਲੀਮੈਂਟਰੀ ਜਾਂ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਲਾ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋਵੇ ਵਿੱਚ

ਦਾਖਲਾ ਜਾਂ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਉਪਾਅ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 21-ਏ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਐਕਟ ਦੇ ਚੈਪਟਰ VI ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਇਹ ਉਪਾਅ ਉਪਚਾਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਦੰਡਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੋਸ਼ਣਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਲਈ, ਉਲੰਘਣਾ ਅਤੇ/ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਭਟਕਣ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਪਚਾਰਕ ਜਾਂ ਦੰਡਕਾਰੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਅਨੁਸਾਰੀ ਉਪਚਾਰਕ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।

ਐਸਟਿਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ: "ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨਿਆਂ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਨ"। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਉਹ ਘੋਸ਼ਣਾਤਮਕ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਪੂਰਣ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਜਿਸਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਘੋਸ਼ਣਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਪਚਾਰਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਨੂੰਨ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਕਰਤੱਵ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਨਿਆਂ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਯਮ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਪਵਾਦਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧਤ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਨਾਹੀ ਹੈ; ਇਹਨਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਲਣਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਟੀਕਲ 51ਏ ਦੀਆਂ ਗਿਆਰਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਕਲਾਜ਼ (ਬੀ), (ਡੀ), (ਐਫ), (ਐਚ) ਅਤੇ (ਜੇ) ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਜ਼ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੁਆਰਾ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਵਿਹਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਨਤਕ ਅਹੁਦਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਹਰੇਕ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਵਿਭਾਗੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4.6 ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗਤਾ (ENFORCEABILITY OF FUNDAMENTAL DUTIES)

ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਵਿਧਾਨ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ, ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ 51-ਏ (ਸੀ), (ਈ) ਅਤੇ (ਆਈ) ਦੇ ਉਲੰਘਣਾ ਲਈ ਅਪਰਾਧਿਕ ਉਪਾਅ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਅਭਿਆਸ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅਨੁਛੇਦ 51-ਏ (ਈ) ਅਤੇ (ਕੇ) ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੀਵਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। 51-ਏ (ਸੀ), (ਈ) ਅਤੇ (ਆਈ) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਰਾਧਿਕ ਉਪਾਅ ਦੇ ਉਪਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡਾਵਲੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ 51-ਏ (ਜੀ) ਵਿੱਚ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਾਤਾਵਰਣ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਪਾਅ ਹਨ। ਐਕਟ, 1986 ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, 51-ਏ(ਏ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਲਈ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਾਅ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਬੰਧਤ ਐਕਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਾਰਾ 51-ਏ ਬੀ), (ਡੀ), (ਐਫ),

(ਐਚ) ਅਤੇ (ਜੇ) ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਉਪਾਅ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ/ਛੇਦਾਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਪਰਾਧ ਬਣਾਉਣਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਮਾਨਤੀ/ਗੈਰ-ਜ਼ਮਾਨਤੀ ਅਤੇ ਸੰਮਨ/ਵਾਰੰਟ ਕੇਸ ਵਜੋਂ ਸੁਣਵਾਈ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਬੂਤ ਜਟਾਉਣ ਦੇ ਬੋਝ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਇਰਾਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਸਬੂਤ ਦਾ ਬੋਝ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ/ਜਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਅਸਧਾਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਪਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲਈ ਉਪਚਾਰਕ ਉਪਾਅ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਡਿਊਟੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਐਕਟ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇੱਕ 'ਸਿਵਲ ਦੁਰਵਿਹਾਰ' ਦੀ ਕਾਰਵਾਈਯੋਗ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਹੱਲ ਕੱਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਨਿਆਂਇਕ ਫੈਸਲੇ ਵਿੱਚ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਰੁਝਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇਹਨਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਵਿੱਚ *ਐਮ ਸੀ ਮਹਿਤਾ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਯੂਨੀਅਨ*(1988), ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 51-ਏ(g) ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ "ਜੰਗਲਾਂ, ਝੀਲਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਸਮੇਤ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੀਵਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਲਈ" ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਬਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਫਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਏ"।

ਏਮਜ਼ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ ਬਨਾਮ ਏਮਜ਼ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਅਨੁਛੇਦ 51-ਏ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਏਮਜ਼ ਵਿੱਚ 33% ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਨੂੰ 50% ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਨੁਸਾਰ 50% ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵ ਭਾਵੇਂ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਇੱਕ ਰਿੱਟ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕੀਮਤੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਧਾਰਾ 51-ਏ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ, ਸਗੋਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਾਹਤ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਢਾਲਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ/ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮੇਹਨ ਕੁਮਾਰ ਸਿੰਘਾਨੀਆ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਚੋਣਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਦੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 51-ਏ (i) ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਫੈਸਲਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 51 (ਏ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣੇ ਵਿਧਾਨ ਜਾਇਜ਼ ਹਨ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਾ 51-ਏ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕਤਾ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਚੰਦਰ ਭਵਨ ਬੋਰਡਿੰਗ ਬਨਾਮ ਮੈਸੂਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਧਾਰਾ 51-ਏ ਦੇ ਸੰਮਿਲਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ: “ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਇੱਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ, ਸਿਰਫ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਾਗ IV ਵਿੱਚ ਉਪਬੰਧ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਦਿਹਾਤੀ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੱਕਦਾਰੀ ਕੇਂਦਰ ਬਨਾਮ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਮਸੂਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਮਾਈਨਿੰਗ ਕਾਰਜਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਪਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 51-ਏ (ਜੀ) ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਟਿਕਾਉ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਭਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਠਾਕੁਰ ਬਨਾਮ UOI ਵਿੱਚ ਆਰਟੀਕਲ 51ਏ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਸਟਿਸ ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਾ 51ਏ ਰਾਜ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ” ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਏ ਕਿ ਛੇ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਾਰਡਾਂ (ਬੱਚਿਆਂ) ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਮਾਪਿਆਂ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਕੇ ਆਰ ਕੇ ਵਾਰਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਨਾਮ ਯੂਓਆਈ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ - IV ਏ. ਭਾਗ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 51ਏ ਦੇ ਤਹਿਤ ਦਰਜ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਸਟਿਸ ਜੇ.ਐਸ.ਵਰਮਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ (1999) ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ: “ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅੱਪਡੇਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ।”

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਉਸ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਕਰਤੱਵਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਭਾਵ, ਦੇਸ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇਹਨਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਜ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ 'ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਡਰ ਜਾਂ ਰੀਮਾਈਂਡਰ ਤੋਂ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਸਕੇ।

4.7 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY): ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ

ਹੈ, ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਯੋਗ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਨਿਆਂਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਸੰਗਤੀਆਂ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਵੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹਨ, ਜੋ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਨਪੁਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ? ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਬੰਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨ ਕਾਗਜ਼ੀ ਸ਼ੇਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਣ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੈਰ-ਨਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ; ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਨਿਭਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਿਰਵਿਘਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ। ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਪਾਲਣਾ ਲਈ, ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4.8: ਹਵਾਲੇ (REFERENCES)

- Bakshi, P.M. (1990), The Constitution of India, New Delhi: Universal Law Publishing Co. Ltd.
- Basu, Durga Das (2011), Commentary on the Constitution of India, New York: Lexis Nexis
- Hugh, Tinker (1967), Granville Austin: The Indian constitution: cornerstone of a nation, OUP 261, 250-279.
- Kaul, Sheen (July 9, 2020), Fundamental Duties: Concept, Importance and Relevance, Available at: <https://www.legalbites.in/fundamental-duties>
- Kerala State Legal Services Authority (2016), My Nation My Heaven A Booklet On Fundamental Duties, Kerala: KSLSA.
- Koul, R.L. and Meenakshi Koul (n.d.), Jurisprudential Aspects of Fundamental Duties and their Enforceability: A Study, Available at: [https://amity.edu/UserFiles/aibs/3212Article-VII%20\(Page%2049-57\).pdf](https://amity.edu/UserFiles/aibs/3212Article-VII%20(Page%2049-57).pdf)
- Krishna, Vineeth (26 November, 2019), Modi's new love: Fundamental duties Indira Gandhi inserted in Constitution during Emergency, New Delhi: The Print.
- Lal, Chaman (1960), 'Hindu America', Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.

- Mohit, Daulatani (n.d.), Fundamental Duties under the Constitution as Legally Enforceable Duties under Different Statutes, Available at: <http://www.legalservicesindia.com/article/1778/Fundamental-Duties-under-the-Constitution-as-Legally-Enforceable-Duties-under-Different-Statutes.html>
- Pandey, J.N. (2018), The Constitutional Law of India, Allahabad: Central Law Agency. Sethi Deeksha (2019), Fundamental Duties Under The Constitution Of India: Their Role And Importance, Delhi: National Law University. Available at: File:///C:/Users/Dell/Downloads/34LLM18.Pdf
- Thimmaiah, G. (1988), Behavioural And Attitudinal Norms Of Citizens In D.N.Saxena Citizenship Development And Fundamental Duties, New Delhi: Abhinav Publications.

Case Laws:

- AIIMS Students Union v. AIIMS, AIR 2001 SC 3262
- Ashoka Kumar Thakur v UOI, (2008) 6 SCC 1.
- Chandra Bhawan Boarding v. State of Mysore AIR 1970 SC 2042
- Dr. Dasarathi vs. State of Andhra Pradesh, AIR 1985 AP 136.
- KRK Vara Prasad v UOI, AIR 1980 AP 243.
- M.C. Mehta (2) v. Union of India, (1983) 1 SCC 471
- Mohan Kumar Singhania v. Union of India AIR 1992 SC 1
- Rural Litigation and Entitlement Kendra v. State of Uttar Pradesh AIR 1987 SC 359
- Singhvi L.M. (2019), Constitution of India, Vol. II (Art. 23-239), New Delhi: Thomson Reuters.

4.9: मरगडरक डुसडक डुडी (FURTHER READINGS)

- Austin, Granville (1999), Working a Democratic Constitution: A History of the Indian Experience, New Delhi: Oxford University Press. 42
- Chatterjee, Somnath (2006), Foreword, in Pran Chopra (ed.), The Supreme Court Versus the Constitution: A Challenge to Federalism, New Delhi: Sage Publications.

Corbridge, Stuart and John Harriss (2001), Reinventing India: Liberalization, Hindu Nationalism and Popular Democracy, New Delhi: Oxford University Press.

- Frankel, Francine R. (2005), India's Political Economy, 1947-2004, New Delhi: Oxford University Press.
- Iyer, Ramaswamy R. (2006), Some Constitutional Dilemmas, Economic and Political Weekly, XLI(21): 2066-68.
- Mehta, Pratap Bhanu (2002), The Inner Conflict of Constitutionalism: Judicial Review and the Basic Structure, in Zoya Hasan, E. Sridharan and R. Sudarshan (eds), India's Living Constitution: Ideas, Practices and Controversies, New Delhi:

Permanent Black.

- Morris-Jones, W.H. (1974), The Government and Politics of India, New Delhi: B.I. Publications.
- Shourie, Arun (2007), The Parliamentary System: What We Have Made of It, What We Can Make of It, New Delhi: Rupa.

4.10 ਮਾਡਲ ਸਵਾਲ:

1. ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ?
2. ਕੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੇਸ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਓ।
3. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਕਦੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ?
4. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।